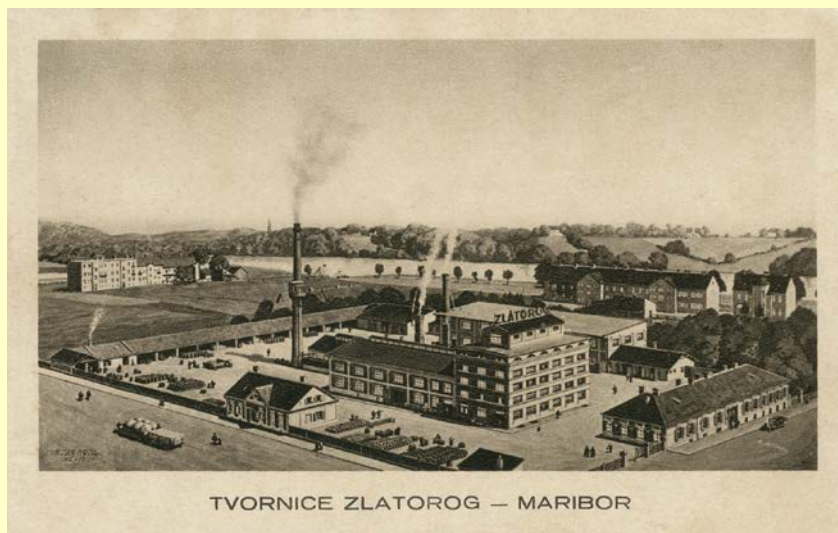

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

1904-2014 - 110 let izhajanja

4

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

LETNIK 85
NOVA VRSTA 50

STR.
1-100

2014

PRVA ŠTEVILKA IZŠLA LETA 1904 • COMING OUT SINCE 1904

Na naslovnici: gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo
Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič)

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*.
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBCSOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

www.ukm.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Letnik 85 – Nova vrsta 50
4. zvezek 2014

Review for History and Ethnography

Year 85 – New Series 50
Volume 4, 2014

Maribor
2014

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglencečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Doc. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospejna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan

zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

- Marjan Toš, *Ob 200-letnici rojstva in 140-letnici smrti Oroslava (Jurija) Čafa, slovenskogoriškega rojaka od Svete Trojice*
(The 200th Birth and the 140th Death Anniversary of Oroslav (Jurij) Čaf, a Compatriot from Sveta Trojica in Slovenske gorice) 5
- Jure Gašparič, *Parlamentarna zgradba v prvi Jugoslaviji*
(The Parliamentary Building in the First Yugoslavia) 19
- Gregor Jenuš, *Maribor ali 'Marburg an der Drau'? Spreminjanje nacionalne identitete mesta v prvi polovici 20. stoletja*
(Maribor or 'Marburg an der Drau'? Changing of the City's National Identity in the First Half of the 20th Century) 35
- Marija Mojca Peternel, *Pogled nemškega plemiča na slovensko pofeudalno obdobje* (Views of a German Nobleman on the Slovene Post-Feudal Period) 70

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Marjan Toš, *Janez Premk, Mihaela Hudelja: Tracing Jewish heritage: a guidebook to Slovenia* 94
- Marjan Toš, *Carl Lutz in steklena hiša v mariborski Sinagogi* 96

Ob 200-letnici rojstva in 140-letnici smrti Oroslava (Jurija) Cafa, slovenskogoriškega rojaka od Svete Trojice

Marjan Toš*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929Caf O.

Marjan Toš: Ob 200-letnici rojstva in 140-letnici smrti Oroslava (Jurija) Cafa, slovenskogoriškega rojaka od Svete Trojice. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 85=50(2014), 4, str. 5–18

V Sveti Trojici v Slovenskih goricah se radi spogledujejo z nekaterimi velikimi imeni slovenske književnosti, znanosti in kulture in pri tem še zlasti izpostavljajo pisatelja in zdravnika Alojza Kraigherja, pri katerem je pred prvo svetovno vojno za krajši čas prebival Ivan Cankar. Oba imata v trškem središču spominsko ploščo na zgradbi, v kateri je bival Alojz Kraigher, ki je zaslovel po znamenitem romanu *Kontrolor Škrobar*. Imajo pa Trojičani še nekaj velikih mož, na katere se občasno vendarle spomnijo in jih uvrščajo v bogato krajevno zgodovino. Med njimi je zagotovo duhovnik in jezikoslovec Oroslav Caf. Že leta 1974, ko so se v mariborskem Slavističnem društvu spomnili stoletnice njegove smrti, so mu na rojstni hiši v Zgornjih Verjanah odkrili spominsko ploščo kot svojevrstno znamenje zahvale za njegov velik prispevek k slovenski in slovanski jezikovni znanosti nasploh. Oroslav Caf ni nikoli zanikal, da so njegova ožja domovina Slovenske gorice, čeprav tega ni posebej izpostavljal. Kot domoljub in pogumni ljubitelj slovenske besede je bil v srcu vedno zvest domačemu kraju in bogatemu ljudskemu izročilu, iz katerega je črpal tudi navdih za izjemno znanstveno delovanje, s katerim se je dodobra približal največjim slavističnim legendam takratnega časa, tudi Francu Miklošiču.

Ključne besede: Oroslav Caf, Franc Miklošič, Božidar Rajič, Anton Martin Slomšek, Božidar Flegarič, Franc Murko, jezikoslovje, sanskrt, biografije

* Dr. Marjan Toš, zgodovinar in publicist, Lenart v Slovenskih goricah, marjan.tos@gmail.com

1.01 Original Scientific Article
UDC 929Caf O.

Marjan Toš: The 200th Birth and the 140th Death Anniversary of Oroslav (Jurij) Caf, a Compatriot from Sveta Trojica in Slovenske gorice. Review for History and Ethnography, Maribor 85=50(2014), 4, pp. 5–18

Sveta Trojica in Slovenske gorice is a place associated with many important names of the Slovene literature, science and culture. Alojz Kraigher, a writer and a doctor, is one of the most often mentioned names and Ivan Cankar spent a short time during the World War I at his place. Both of them have a memorial plaque on the house where Alojz Kraigher used to live. Alojz Kraigher became famous for his novel *Kontrolor Škrobar* (*Inspector Škrobar*). There is a series of other important personalities, which are still remembered and which have a special place in the rich local history of Sveta Trojica. One of them is most definitely the priest and linguist Oroslav Caf. In 1974, on the occasion of the 100th anniversary of his death, the Slavistic society arranged a memorial plaque on his birth house in Zgornje Verjane and in this way expressed gratitude for his huge contribution to the Slovene and Slavic linguistics in general. Oroslav Caf never denied that Slovenske gorice were his beloved homeland, although he also never emphasized it. He was a patriot and brave friend of the Slovene language, always true to his home town and the rich folk traditions that was source of inspiration for his scientific achievements, which place him side by side with the greatest linguistic legends of his time, like for example Franc Miklošič.

Key words: Oroslav Caf, Franc Miklošič, Božidar Rajič, Anton Martin Slomšek, Božidar Flegarič, Franc Murko, linguistics, Sanskrit, Biographies

Oroslav Caf se je rodil 13. aprila 1814 kmečkim staršem Matiji Cafu in Magdaleni Belan v Zgornjih Verjanah pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah.¹ Kronisti navajajo, da si je Caf po materinem dekleškem priimku kasneje nadel več svojih psevdonimov. Pri krstu je dobil ime Jurij, po nemško Georg, doma pa so ga klicali Jirga. Krstno ime si je kasneje v svoji vseslovanski gorečnosti »podomačil« v Oroslav. Cafov krstitelj v trojiški župnijski cerkvi je bil kaplan Franc Murko, stric bolj znanega Antona Murka. Osnovno šolo je mladi Jirga obiskoval pri Sveti Trojici, ki je bila v tem času

¹ V mnogih bibliografskih zapisih je kot rojstni kraj Oroslava Cafa omenjena Ročica. Ker pa je Cafov biograf Božidar Raič namesto Ročica zapisal Rečica, se ta napaka ponavlja v praktično vseh kasnejših navedbah rojstnega kraja. Izognil se ji ni niti *Slovenski biografski leksikon* (glej Jože Stabej, Skromni samouk, *Delo* 29. 6. 1974). Cafova rojstna hiša ima danes hišno številko Zgornje Verjane 18. Pod rojstno hišo teče potok Ročica, domačini pa so včasih manjšo skupino hiš imenovali Spodnja Ročica. Ena izmed petih hiš naj bi bila Cafova in zato so predvidevali, da se je v njej rodil Oroslav Caf. Kasnejši lastniki hiše so prišli k hiši takrat, ko so jo zapustili zadnji Cafi. Glede navajanja Cafovega rojstnega kraja Franc Šrimpf (*Dialogi* 7–8, Maribor 1972) pripominja, da je napačno ime rojstnega kraja Rečica zapisal tudi prof. Davorin Trstenjak. Za njim je to napako ponovil tudi dr. Anton Kolarič v *Slovenskem biografskem leksikonu*. Šrimpf za razliko od Stabeja navaja, da je pravilno ime Ročica zapisal Cafov biograf Božidar Raič.

Oroslov Caf (UKM, Zbirka drobnih tiskov)

močno nemška.² Podatki o Cafovi mladosti so zelo skopi. Starši so bili kmetje, in to najbrž kar premožni, saj sicer ne bi mogli poslati sina na gimnazijo in kasnejši študij. Kronisti navajajo, da je bil mladi Caf na starše zelo navezan, še zlasti na mater Magdaleno, zato je njen dekliški priimek tudi pogosto uporabljal za svoj psevdonim. Pogosto se je namreč podpisoval z Belan, Belankin, Belanin, Belalinič.³ V kroniki trojiške šole ni mogoče

² Božidar Flegarič, Jurij Caf, *Dom in svet* 1903, 273. Pisec navaja, da je bila trojiška šola »grozno nemškutarska šola«. V tem kraju se je šolstvo začelo razvijati po letu 1780, ko je pouk potekal v samostanu. Leta 1867 je župnija odstopila šoli avguštinski dvorec, ki so ga krajani podrli in na istem mestu zgradili šolsko poslopje s tremi učilnicami in stanovanjem za učitelja. Obiskovalo jo je 171 otrok. Kasneje so zgradbo večkrat predelali in razširili, najbolj v letu 1969 in nato še v letih 1985 in 1992, ko je bila v uporabo predana še šolska telovadnica. Sicer pa tudi Božidar Flegarič v svojem obširnem zapisu o Juriju (ne Oroslavu) Cafu navaja kot rojstni kraj Rečico pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah.

³ Franc Šrimpf, Oroslov Caf, slovenski sanskrtist, filolog in tragična osebnost, *Dialogi* 7–8, Maribor 1972, 502.

izvedeti nič o Cafovem šolanju oziroma njegovem življenju.⁴ Šolo je začel obiskovati v letih 1820 in 1821 in jo kot izjemno nadarjen deček nadvse uspešno končal. Starši so se odločili, da bo njihov Jirga študiral, za kar gredo zasluge tudi trojiškemu kaplanu Francu Murku. Ta je dodobra spoznal Cafovo nadarjenost in mladega dečka pripravil na vstop v gimnazijo (za latinske šole)⁵, ki jo je obiskoval v Mariboru v letih 1826–1831. Petrazredno gimnazijo v Mariboru je Caf končal z odliko.⁶ Zadnji, šesti razred gimnazije je končal v Gradcu in tam absolviral tudi dva letnika filozofije. Dosegel je odličen uspeh. Nato se je odločil za študij teologije, to je bila velika želja njegove matere.⁷ Na študij v Gradec je mladi Oroslav Caf prinesel iz rojstnega kraja v Slovenskih goricah ljubezen do maternega slovenskega jezika, vzporedno s tem pa je zgodaj razvijal tudi smisel in veselje do drugih slovanskih jezikov. Med študijem teologije je nenehno izpopolnjeval tudi znanje slovanskih jezikov. Bil je izjemno sposoben in tudi v teologiji odličen študent, zato ga je vodstvo semenišča postavilo za predstojnika zavetišča. Kronisti navajajo pripovedi Cafovih študijskih kolegov, da se je nadarjeni Oroslav v prostih urah učil na pamet ruski slovar in da so se mu zaradi tega nekateri posmehovali. Odgovarjal jim je, da se tega uči, ker ga to veseli, »medtem ko drugi divjate po hodnikih«.⁸ Zabavljive sošolce je zavračal umirjeno, češ, »v kolegijih se javno kaže, da toliko ali še več znam iz predpisanih predmetov, kakor katerikoli izmed vas. Slovanskih jezikov pa se učim iz posebne marljivosti tedaj, kedar se vi igrate in po hodnikih halabušite.«⁹ V znanju jezikov je nenehno uspeval, pri čemer mu je kori-

⁴ Ime Oroslava Cafu na šoli ni znano, zlasti ne po odkritju spominske plošče ob stoletnici njegove smrti 1974 leta. Po njem se imenuje tudi ena od trojiških ulic. Zanimivo pa je, da bogata samostanska knjižnica v Sveti Trojici ne hrani nobenega gradiva ali zapisov o Oroslavu Cafu, čeprav je ta bil duhovnik. Domnevamo lahko, da bi se morebitno gradivo, povezano s Cafom lahko izgubilo, ko so knjižnico leta 1941 razdejali Nemci. A domneva za zdaj ni potrjena.

⁵ Božidar Flegarič, Jurij Caf, *Življenje in delovanje slovenskega jezikoslovca, Dom in svet*, 1903, 273.

⁶ To potrjujeta oba njegova biografa, Davorin Trstenjak in Božidar Raič. Šesti razred gimnazije je dokončal v Gradcu in tam absolviral tudi dva letnika filozofije (3. in 4. razred gimnazije). Šolanje je opravil z odliko.

⁷ Kronisti ob tem navajajo, da se je s tem začela Cafova tragedija, ki je imela usodne posledice zanj v poznejšem življenju in v prostovoljni smrti. Namesto da bi se posvetil v celoti jezikoslovju, za kar je imel izredni talent, se je na obupne materine prošnje vpisal na bogoslovje.

⁸ Franc Šrmpf, Oroslav Caf, slovenski sanskrtist, filolog in tragična osebnost, *Dialogi* 7–8, Maribor 1972, 503.

⁹ Božidar Flegarič, Jurij Caf, *Življenje in delovanje slovenskega jezikoslovca, Dom in svet*, 1903, 273. Pisec opozarja, da je zaradi »izvrstnih sposobnosti in sijajnega napredka v

stilo tudi dobro znanje grškega in latinskega jezika, ki ga je prinesel iz gimnazijskega šolanja. Poznal je tudi več slovanskih jezikov, izpopolnjeval pa se je še v hebrejščini, v arabskem ter v sirskem jeziku. Pozneje se je začel ukvarjati še s sanskrtom, kar mu je svetoval Stanko Vraz, s katerim sta bila v Gradcu sošolca. V duhovnika je bil posvečen kot 23-letni mladenič leta 1837. Najprej je dve leti služil kot kaplan v Lebringu pri Vildonu, kjer je kot samouk nadaljeval z jezikovnimi študijami. Leta 1839 je prišel za kaplana v Fram in v tem kraju pod Pohorjem ostal polnih 20 let. Vestno je opravljal duhovniško službo, še bolj pa se je posvečal študiju jezikov. V Framu se je kaplan Oroslav Caf, ki mu ni mogoče odrekati teološke razgledanosti, dobro počutil, saj je v tem kraju našel tudi veliko miru pred zunanjim svetom, ki se ga je vselej nekoliko bal. Mir in samota sta mu ugajala, zato se je lahko v celoti posvečal delu in študijam in si tudi ni želel premetstev ali kakršne koli bleščeče teološke kariere. V Framu je imel mir pred cerkvenimi oblastmi in drugimi duhovniškimi sobratmi, zato se je lahko zares intenzivno in brez bojazni posvečal svojim študijem in posvetnemu delu. Med službovanjem v Framu je Oroslav Caf na veliko zbiral ljudske pesmi. Posvečal se je zbiranju gradiva in pisal avtorske pesmi – prigodnice, v katerih je med drugim opisoval prebivalstvo in pokrajino. Njegovo zbirateljstvo je bilo izjemno pomembno in službovanje v tem mirnem kraju mu je omogočalo, da je svoji ljubiteljski dejavnosti namenil veliko časa. Zbrane ljudske pesmi je Oroslav Caf dal tudi objaviti.¹⁰ Ukvarjal se je tudi s prevajanjem in med drugim iz češčine prevedel *Robinsona mlajšega*. Sicer pa je v tem mirnem kraju Oroslav Caf začel pridobivati poglobljena znanja ne samo iz slovanskih jezikov, pač pa tudi drugih sorodnih jezikov. Med drugim se je lotil azijske skupine indoevropskega jezikovnega debla, sanskrta in zendščine, o čemer pričajo razna znanstvena dela med njegovimi knjigami. Veliko se je ukvarjal z nemščino, jeziki Latvije in Litve, proučeval je keltski jezik in bil dobro podkovan v latinščini. Strastno se je učil

bogoslovju postavilo semeniško ravnateljstvo Cafa za predstojnika zavetišču, katero je bilo tedaj združeno s tem zavodom«. Neki Cafov sošolec, ki je kasneje služboval na Ptuj, je pripovedoval, da je Caf »izročena mu posvetna mladina zelo čislala in ljubila, ker je bil blagega in dobrega srca do nje«. Sicer pa je bil Caf mož srednje rasti, obilne in krepke postave; imel je črne lase, črne, bistre oči, gladko, rdeče in prijetno lice; bil je čvrstega zdravja; njegova edina strast je bila ljubezen do znanosti in naroda. V mladih letih je zelo rad prepeval, alkoholu se je izogibal.

¹⁰ Franc Šrmpf v že omenjenem članku v *Dialogih* navaja oceno, da je Cafova ostalina ljudskih pesmi po obsegu druga največja zbirka ljudski pesmi na Slovenskem, saj obsega skupaj 311 tekstov. (Pred njim je le še Stanko Vraz, ki je zapisal 580 tekstov.)

tudi grščine, ki jo je imel še posebej v čislih.¹¹ Pritegnila ga je slovenska govorica v Prekmurju in je za bogat besedni zaklad uporabil tudi vse slovo-
stvo prekmurskih Slovencev. Iz Prekmurja so mu prijatelji v Fram pošiljali
ljudsko izrazoslovje, »narodne besede, katerih so do one dobe pogrešale
slovenske knjige«. ¹² Caf se je ogrske in prekmurske slovenščine naučil iz
različnih knjig, ki so mu jih pošiljali izobraženi prekmurski duhovniki. O
bogatem besednem izročilu se je rad neposredno pogovarjal celo s tamkaj-
šnjimi ljudmi, da je dobil živo, avtentično domačo govorico ljudi na levem
bregu Mure. Zanimalo ga je tudi Porabje in tamkajšnja govorica, njegovo
zanimanje je veljalo tudi za Rezijo in Benečijo. V Framu je Oroslav Caf na
veliko zbiral ljudsko blago, pesmi, izraze in celo posamezne besede. Oprav-
ljal je sicer božjo službo, a v popoldanskem času se je povsem posvečal
svojemu znanstvenemu proučevanju in pisanju. Ob nedeljskih popoldne-
vih je vabil v župnišče mladino in ji piskal na piščal. ¹³ Rad je vabil k sebi
starejše ljudi, ki so poznali pesmi in jih je z njihovo pomočjo zapisoval ter
tako iztrgal pozabi. V Framu je pomagal pri ustanavljanju občinske bolni-
šnice, nove cerkve, šole, drevesnice in župnijske knjižnice. Leta 1851 je
prišel za njegovega soseda v Slivnico Božidar Raič, s katerim sta se naglo
spoprijateljila. Tudi Raič je bil – tako kot Caf – v jezikovnih študijah samo-
uk, oba pa sta na veliko proučevala Franca Miklošiča. Za razliko od sodob-
nikov je bil Caf dokaj vase zaprt, o znanstvenem raziskovanju in dognanjih
ni rad ne govoril in ne razpravljal. Razgovoril se je šele, ko ga je družba
prisilila, da javno razloži svoje poglede in stališča. Dopisoval si je z mno-
gimi slovenskimi učenjaki takratnega časa. Zanj je slišal tudi dr. Franc
Miklošič in ga leta 1856 celo obiskal. Predlagal mu je, da bi skupaj izdala
slovar, kajti Caf je imel »obilne besedne tvarine nabrane, in tudi jaz (Mi-
klošič) imam štiri zvezke spisane v polni obliki. Če ste voljni, izdajva sku-
paj slovar, na naslovnem listu natiskata se imeni naju obeh, in dobiček
bodeva delila.« ¹⁴ Caf je ponudbo odklonil, ker je ocenil, da je njegovo zbra-
no gradivo za objavo še nepopolno. Analitiki ocenjujejo, da je s to odloči-
tvijo nastala znatna škoda, saj bi Slovenci dobili slovar izpod peres dveh
izobraženih in uglednih raziskovalcev oziroma najboljših štajerskih jezi-

¹¹ Božidar Flegarič, Jurij Caf, Življenje in delovanje slovenskega jezikoslovca, *Dom in svet*, 1903, 274.

¹² Prav tam..

¹³ Tako se je dogajalo tudi s Stankom Vrazom, ko je prišel v rodne Slovenske gorice in z mladino veselo prepeval domače pesmi.

¹⁴ Božidar Flegarič, Jurij Caf, Življenje in delovanje slovenskega jezikoslovca, *Dom in svet*, 1903, 278.

koslovcev takratne dobe. V svojem »Proglasu«, ¹⁵ v katerem je spregovoril tudi o življenjskem delu, je Oroslav Caf med drugim zapisal, »da se že dvanajst let zelo trudi, da bi napisal popolni slovar (slovník, besedník) ter primerjalno slovnico našega blagoglasnega in za vse Slovence razumljivega narečja. Da je tako, sta lahko priči moja častivredna prijatelja gosp. Miklošič, naš bistrourni jezikoslovec, ter gosp. Vraz, čudoviti pesnik. – Moje delo se je razglasilo med vse rojake, ki jih ljubim kakor samega sebe, kar mi je po eni strani zelo prav, saj sem dobil precej pomočnikov in podpiravcev, ki jih je za to delo tudi potrebno, – na drugi strani pa mi to spet ne more biti preveč prav, ker se od mene preveč pričakuje. Moje težko delo bo glede na zbiranje in primerjanje vsak čas dokončano, vendar še ni gotovo za tisk. Zato prosim vse domorodne, iskrene Slovence – to je tudi namen tega proglasa – ki še varujejo naše sladke besede – zdaj prvič in zadnjič, da mi v korist in slavo našega krepkega naroda kar najhitreje pošljejo te besede, in sicer če je mogoče za slavno Kranjsko prek urednika »Novic«, za Koroško pa prek gosp. Matija Majarja, stolnega kaplana v Celovcu. Marsikateri bravec si morda misli, zakaj se to delo tako zavlačuje? Odgovorjam: delo, ki ga opravljam, ne delam po naročilu ter si z njim ne mislim služiti kruha pa tudi slave si ne iščem; odkrito povem: svoj narod nosim v srcu in ni me sram javno povedati, da mi naša prekrasna slovenščina – draga beseda, ki sem jo najprej slišal iz ust drage matere doma in od božjega namestnika v cerkvi – četudi so mi prav tako ljubi vsi indoevropski jeziki v moji knjižnici – najmileje zveni v ušesih, da mi najjasneje bistri um ter mi najmočnejše giblje srce.« V nadaljevanju obširnega zapisa se Caf zahvaljuje rojakom, ki mu »pošiljajo cele zbirke besed in besedil, pa tudi rokopise in knjige iz svojih in ljudskih knjižnic.« Med njimi vidno izpostavlja škofa Slomška, prof. Kvasa, Košarja, Šerfa, Kremplja, Muršca, Vraza, Drobniča, Matjašiča, Kanjuha, dr. Vogrina, Macuna, Pirša, Trstenjaka, Raiča, Godina, Laha, Strajnsaka, Rajzmana, Kvara in še nekatere na Štajerskem. Na Koroškem pa vidno izpostavlja že omenjenega Majarja, za Kranjsko Janeza

¹⁵ Rokopis je našel Božidar Raič v Cafovi zapuščini in ga je moral prilagoditi sodobni slovenščini. Cafov »Slovar« je bil v glavnem izdelan do leta 1846, ko je v *Novicah* objavil »proglas«, naj mu lastniki besednih zbirk pošljejo svoj material, da slovar izpopolni. Leta 1849 je še enkrat objavil »Prošnjo do slovenskih pisavcev in vrednikov«, da bi zbirali in priobčevali v listih narodno slovarko gradivo, in sicer v celjskih *Slov. Novinah*. Slovar ni nikdar izšel, ker je bil Caf premalo odločen in je tudi zavrnil ponudbo F. Miklošiča leta 1856, da bi slovar izdala skupaj. Prav tako ni izšla njegova slovnica. Nasploh je bilo natisnjenih bolj malo Cafovih znanstvenih del. V svojih spisih in člankih je Caf zastopal jezikovno zbliževanje s Slovani. Vzdrževal je pisne stike z vsemi znamenitejšimi slovan-skimi jezikoslovci.

Bleiweisa, Jerneja in Jakoba Medveda, prof. Metelka, Staniča, Koseskega, Vočiča in druge. Besedilo zaključuje z mislijo, da »če hočemo dobro govoriti slovenski, moramo skrbno paziti, da je beseda živa slovenska, pri tem pa ni važno, kje je doma – kajti lepe slovenske besede, ki so občinstvu še neznane, se tu in tam še skrivajo po kotih med ljudstvom.« Tudi zaradi takšnega prepričanja in spoznanja velikanski trud Cafa za zbiranje gradiva med preprostimi ljudmi. Cafovi poznavalci so si dokaj enotni, da iz besedila »Proglasa« veje velikanska ljubezen do maternega jezika. Cafu je bil slovenski jezik »blagoglasen«, slovenske besede so »sladke« besede, slovenščina mu je »prekrasna«, to je »draga beseda«, ker jo je najprej slišal od matere in domačega duhovnika.¹⁶ Sklepati je tudi mogoče, da takšno, tudi čustveno obarvano pisanje označuje pisca, ki mu očitno ni vseeno, kakšna bo njegova slovenščina v prihodnjem obdobju. Caf prav zaradi tega odločno napoveduje, da bo njegov slovar »slovenski« in da bo poskušal ustvariti enotni slovenski knjižni jezik (in prav tako tudi slovnico), ki bi bil primeren za vse Slovence, »od Porabja na Madžarskem do Rezije v Italiji.«¹⁷ Caf ne pozabi povedati, da je za slovar delal dvanajst let in da knjiga še ni izšla, ker »mora delati natančno, razen tega ne dela po naročilu, temveč sam od sebe, po lastnem nagibu, tako rekoč v prostem času in tudi na svoje stroške.«¹⁸ Veliko vprašanje je, kako bi se razvijala njegova pot, če bi bil pri izdajanju knjig bolj prodoren, odločen in hiter. Nekateri menijo, da je bila zanj usodna napaka odklonitev ponudbe Miklošiča, da bi skupaj izdala slovar. Ob tem se poraja nekaj dvomov v pravilnost odločitve, namreč, ali se mu je zdelo za malo, da bi ugledni in v svetu prepoznavni Miklošič izkoristil njegovo težaško delo, ali pa Caf dejansko ni hotel, da bi bilo njegovo ime napisano skupaj z Miklošičevim, ker je ocenil, da lahko slovar izda sam in da je kot jezikoslovec enakovreden Miklošiču. Zdi se tudi, da se je Caf resno zbal, da bi ob Miklošičevem tedaj že slavnem in uglednem imenu njegovo ime zbledelo. Še najbolj drži ugotovitev, da je treba poglobitni razlog za takšno odločitev iskati v Cafovem značaju. Po

¹⁶ To je bil Franc Murko, kaplan pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah, ki je bistrega dečka Jurija Cafu-Jirgo pripravljajal na latinske šole. Več kot očitno iz njegovega pisanja vejeta tudi globoko spoštovanje in ljubezen do matere.

¹⁷ Franc Šrimpf, Oroslav Caf, slovenski sanskrtist, filolog in tragična osebnost, *Dialogi* 7–8, Maribor 1972, 506.

¹⁸ Prav tam. Omeniti velja, da so bili mnogi posamezniki Cafovi gostje v Framu na njegove stroške. In to praktično pri revnem podeželskem kaplanu, ki je premogel bogato jezikoslovno knjižnico. Delo, ki si ga je Oroslav Caf naložil s pisanjem slovarja, je bilo dejansko velikansko in zanj pretežno. Dve leti pred smrtjo, torej leta 1872, je imel Caf zbranih 60.000 besed, pripravljenih za tisk in opremljenih z etimološkimi navedbami.

naravi je bil namreč zelo občutljiv, preveč kritičen do samega sebe, premalo samozavesten in odločen, tudi premalo prodoren in se je preveč izogibal javnosti. Po drugi strani se je Caf zavedal, da je Miklošič jezikoslovec po osnovnem poklicu oziroma izobrazbi, sam pa je bil vendarle duhovnik in se je z jezikoslovjem ukvarjal kot s stranskim poklicem, lahko bi dejali amatersko, čeprav mu strokovnosti nihče ni oporekal. Sadovi njegovega truda, požrtvovalnega študija, zbiranja proučevanja in pisanja so bili za časa njegovega življenja tako rekoč neznani. Bogato znanje ni bilo nagrajeno s širšim vrednotenjem, saj v javnost ni prodiral in se je v glavnem izogibal.

Pomembna prelomnica v Cafovem življenju, ki je v nekaterih pogledih še vedno nekoliko nejasno, je bila odločitev škofa Antona Martina Slomška, da ga kot velikega rodoljuba pokliče v Maribor, kamor je Slomšek prenesel sedež lavantinske škofije. Ker je Slomšek k sebi vabil najboljše duhovnike svoje škofije, je bilo povabilo veliko priznanje Cafu, ki je še vedno kaplanoval v Framu, čeprav bi moral že zdavnaj postati župnik. Ker je bil Caf velik samotar in mu je službovanje v majhnem kraju, kakršen je bil Fram nadvse prijalo, nad pozivom škofa Slomška ni bil navdušen. A moral se je ukloniti in prišel je za podravnatelja semenišča v Mariboru. Kasneje je bil profesor v semenišču in še dušni pastir v semeniščni cerkvi.¹⁹ V semenišču je poučeval teologijo, kasneje tudi cerkveno govornišstvo, s katerim je imel veliko dela, saj so bile potrebne pogoste vaje in popravki. To ga je dobesedno ubijalo, pogrešal je samoto in mir ter s tem tudi jezikovno raziskovanje. Kariera ga sploh ni zanimala, in ko ga je nekoč v Mariboru obiskal Božidar Raič, se mu je Caf potožil, da so mu naprtili veliko dela, »ka se skoro nič ne utegnem klanjati svojim knjigam ljubimkam in tako milim mi naukom«. ²⁰ V Mariboru se je počutil zelo nesrečnega. Zanimivo je, da so ga nekateri duhovniki v Mariboru nagovarjali, naj razlaga dušno pastirstvo v slovenščini. Caf jim je odgovarjal, da se je premalo ukvarjal s tem predmetom in ne pozna dovolj znanstvenega izrazoslovja v slovenščini, da bi lahko predaval v maternem jeziku. Na tej osnovi nekateri sklepajo, da v semenišču ni nameraval ostati dalj časa. Ni pa mogoče dvomiti, da slovenskega jezika ne bi dovolj obvladal, saj je bil odličen poznavalec maternega jezika

¹⁹ Po navedbah *Slovenskega biografskega leksikona* (Ljubljana, 1925–1932) je bil Caf v mariborskem bogoslovju profesor pastoralke in semeniški podravnatelj do leta 1860.

²⁰ Prav tam, str. 511. Samotarski Caf se je knezoškofu Slomšku dolgo upiral in je za vsako ceno vztrajal v Framu, kjer je živel 20 let in kjer so se v njegovo sobi pred pisalnikom bojda poznali odtisi pet. Caf je namreč študiral in pisal stoje.

in mnogih slovanskih ter drugih jezikov.²¹ O nezadovoljstvu v Mariboru je pripovedoval tudi prijatelju Božidarju Raiču, ki ga je večkrat obiskal. Začel se ga je lotevati nemir, za semeniščnimi zidovi se je počutil osamljenega, prezrtega. To je opazil tudi škof Slomšek, ki mu je ponujal kanoništvo in bolj plačana mesta. A Caf je vse to odklonil – »če bi mi dajali na leto toliko tisočakov, kakor dobivam stotakov, niti za hip me več ne zadrže; moje bivanje v Mariboru je zame izgubljeni čas«. Postajal je vedno bolj nemiren, iskal je tolažbo pri prijateljih, malo je spal, odklonil je ponudbe iz tujine, kamor so ga vabili za profesorja, saj je bil velik domoljub in se mu je bilo težko ločiti od domačega okolja. Poleg tega ni bil ustvarjen za nova in bolj nemirna okolja, želel si je le svoj mir, da bo lahko študiral in proučeval. Škof Slomšek mu je tako ponudil nadarbino pri ptujski mestni župniji in mu podelil še naslov duhovnega svetovalca. To je Cafu vlilo novega optimizma in na Ptuj se je vnovič z vso vnemo lotil dela. A več kot očitno mu tudi na Ptuj življenje ni najbolj prijalo. Želel si je novo spremembo. Malo je spal, posvečal se je znanosti, branju in prevajanju. Začel se je na veliko izogibati ljudi, rad je bil sam, v samoti, izogibal se je družbe in postajal vse bolj občutljiv. Strašansko ga je prizadela vsaka kritika, postajal je tudi vse bolj nervozen. Pred praznikom binkošti leta 1874 ga je še zadnjič na Ptuj obiskal Božidar Raič. Caf se mu je odkrito potožil, da mu nima ničesar za pokazati, slabo spi, duševno je potrta in čuti, da ga kmalu ne bo več. Za nobene tolažbe ni bil več dojemljiv. V srcu je skrival velikansko žalost in notranjo bolečino. Raiču je ob zadnjem obisku pokazal spodnji del visoke omare, v kateri so bili shranjeni njegovi spisi. »Tu so moji spisi! Kadar me ne bode več, glej, da jih hitro rešiš!«²² Kmalu zatem se ga je polastila velika preganjavica. Duševno je bil vse bolj načet, od duhovniških sobratov se je vedno bolj odtuževal, izogibal se je tudi kakršnih koli stikov z višjo duhovščino in predstojnikom lavantinske škofije v Mariboru. Kljub temu so ga duhovniki pogosto obiskovali, mu vlivali optimizma, a vse skupaj ga je le še bolj načenjalo. Oroslav Caf je bil vse bolj slab. Dobival je še vabila iz raznih krajev, da pride k njim in da na stran znanstveno delo ter si spočije telo in duha. Pri njem je bil nekaj časa pred smrtjo tudi Davorin Trstenjak, ponujali so mu letoviško zdravljenje, a nobene ponudbe ni hotel sprejeti. Odšel je za krajši čas v Rogaško Slatino, a se že po štirinajstih dnevih vrnil,

²¹ Kasneje se je za uporabo slovenščine odločil Cafov trojiški rojak dr. Lovro Vogrin, ki je bil doma iz Zgornje Senarske pri Sveti Trojici.

²² Božidar Flegarič, Jurij Caf, Življenje in delovanje slovenskega jezikoslovca, *Dom in svet*, 1903, 282.

še bolj bolan, kot pred odhodom v zdravilišče. Njegove duševne bolečine so bile vse hujše in hujše, želel si je zapustiti Ptuj in se preseliti v svoj rojstni kraj, nazaj k Sveti Trojici v Slovenske gorice. Tam bi živel kot upokojeni duhovnik. A teh načrtov Caf ni več uresničil, saj so njegovi predpostavljeni sklenili, da ga 3. julija 1874 leta pošljejo v umobolnico v Gradec. Najprej so ga želeli odpeljati v Maribor in od tam naprej v deželno prestolnico Štajerske. O tem je ohranjeno pričevanje prof. Karla Glaserja s Ptuja, ki ga je tega dne še obiskal. Caf se mu je potožil, da ga nameravajo odpeljati v Maribor in da je v to privolil. Spremljal naj bi ga prof. Glaser. Pred odhodom je želel biti Caf malo sam in opraviti molitev. Tedaj je ptujski prošt v Cafovo sobo poslal strežnika, ki pa ni bil deležen prijaznega sprejema. Caf ga je namreč osorno ogovoril, da naj mu razloži, kaj želi od njega. Povedal mu je tudi, da nima denarja in da naj ga pustijo pri miru, da bo lahko opravil svojo molitev. Strežnik je po takšnem obnašanju zapustil Cafovo sobo, iz katere se je nekaj trenutkov kasneje zaslišal pok. Oroslav Caf se je ustrelil. Caf je to storil zavestno in si torej sam vzel življenje. Ni se mogel sprijazniti z namerom, da ga želijo s silo odpeljati v umobolnico. Čeprav je bil resno bolan, se je vendarle zavedal, kaj nameravajo storiti. Zato si je sam vzel življenje in ni dovolil, da bi ga odpeljali v umobolnico, kamor po mnenju mnogih dejansko tudi ni sodil.²³ Caf so pokopali na tiho v soboto zvečer ob sedmi uri na ptujskem pokopališču. Tam so mu postavili spomenik s preprostim napisom »Oroslav Caf, umrl dne 3. julija 1874. 60 let star«.²⁴ Njegov tragični konec je torej povzročila prevelika občutljivost, to pa je bilo usodno tudi za njegov jezikovni oziroma znanstveni opus, saj je zaradi osebnih značajskih lastnosti izdal malo del in spisov. Je pa za njim ostala dokaj bogata literarna zapuščina, od katere je nekaj malega dobila Slovenska Matica, vse drugo pa naj bi se po Cafovi smrti bojda porazgubilo.²⁵ A to seveda ni tema tega prispevka, s katerim smo želeli zgolj nanizati nekaj ilustrativnih dejstev iz Cafove biografije in izpostaviti njegovo vidno vlogo v širšem prostoru Slovenskih goric ter povezanost z velikimi imeni slovenstva 19. stoletja. Oroslav Caf je bil rodoljub, domoljub in velik Slovenec, ki sodi

²³ Franc Šrmpf, Oroslav Caf, slovenski sanskrtist, filolog in tragična osebnost, *Dialogi* 7–8, Maribor 1972, 513.

²⁴ Ta nagrobnik na ptujskem pokopališču je bil do konca 1. svetovne vojne eden od redkih spomenikov s slovenskim napisom. Nagrobnik se je ohranil, saj so se vedno našli ljudje, ki so zanj skrbeli in ga varovali, zlasti še Davorin Trstenjak in Božidar Raič, Cafova zvesta prijatelja, kasneje pa mnogi drugi, ki so visoko cenili Cafovo znanstveno delovanje in njegovo široko jezikovno razgledanost.

²⁵ *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana, 1925–1932, 67.

v krog mnogih uglednih imen takratnega časa, kot so dr. Franc Miklošič, dr. Anton Murko, dr. Jožef Muršec, Davorin Trstenjak, dr. Štefan Kočevar, dr. Matija Prelog, Jakob Kreft, Anton Kreft, Stanko Vraz, Andrej Družovič in drugi. Uvrščamo ga v krog domoljubov, ki so podpirali idejo o zedinjeni Sloveniji in so s svojim delom dodobra zaznamovali ne samo Slovenske gorice, pač pa tudi širši prostor. Trojiški rojak Oroslav Caf si je spomenik postavil z delom, ne z velikimi in še manj revolucionarnimi dejanji, ki bi privabliale najširše množice. To mu je bilo zaradi njegovega značaja bolj tuje in najbrž je tudi zaradi tega še vedno nekoliko preveč pozabljen, ko se pišejo zasluge za velika dejanja v prid slovenstva v 19. stoletju. Spominska plošča na njegovo rojstni hiši v Zgornjih Verjanah počasi blede ...

VIRI IN LITERATURA

B. Flegarič, Jurij Caf, Življenje in delovanje slovenskega jezikoslovca. *Dom in Svet*, 1903.

B. Raič, Oroslav Caf. *LMS* 1878.

F. Šrimpf, Oroslav Caf, slovenski sanskrtist, filolog in tragična osebnost. *Dialogi* 7–8, Maribor 1972.

Oroslav Caf, rokopis neznanega avtorja, Lenart 1974, arhiv Knjižnice Lenart (napisano ob odkritju spominske plošče ob stoletnici smrti Oroslava Cafa v Zgornjih Verjanah). Rokopis je opremljen z znanstvenim aparatom in je očitno delo dobrega poznavalca Caffevega življenja in znanstvenega delovanja.

Slovenski biografski leksikon. Ljubljana 1925–1932.

Trojiška kronika. Sveta Trojica 2001.

E-vir

<http://www.najdi.si/trident/quickpreview.jsp?q=orososlav+caf&qpts>, 30. 4. 2008.

THE 200TH BIRTH AND THE 140TH DEATH ANNIVERSARY OF OROSLAV (JURIJ) CAF, A COMPATRIOT FROM SVETA TROJICA IN SLOVENSKE GORICE

Summary

Oroslav Caf was born on 13th April 1814 as the son of farmers Matija Caf and Magdalena Belan in Zgornje Verjane near Sveta Trojica in Slovenske gorice. He was baptised as Jurij, Georg is the German version of this name, and his family called him Jirga. Due to his Pan-Slavic fanaticism he later changed his Christian name into Oroslav. The young Jirga went to the primary school in Sveta Trojica, which was back then extremely German. In 1837, at the age of 23, he became a priest. He served the first two years as chaplain in Lebring near Wildon, where he continued with his linguistic studies. Caf came as a chaplain to

Fram in 1839 and stayed in this town under Pohorje for the next 20 years. The peace and solitude did him well and he was left alone by the Church authorities and his fellow priests. The above mentioned provided him with an intensive and fearless time for his studies and secular work. Contrary to his contemporaries he was quite introverted and did not speak about or discuss his scientific research and results very often. He corresponded with many Slovene scholars and even Franc Miklošič, Ph.D., heard about his work and visited him in 1856. He also suggested that they should write a dictionary together, for Caf had "obilne besedne tvarine nabrane, in tudi jaz (Miklošič) imam štiri zvezke spisane v polni obliki. Če ste voljni, izdajva skupaj slovar, na naslovnem listu natiskata se imeni naju obeh, in dobiček bodeva delila" ("collected a lot of words and I (Mikošič) also have 4 notebooks fully written. If you are willing to cooperate, we can draw up a dictionary, with both our names on the front page and we will share the income". Caf refused the offer for he considered his collected materials as incomplete. An important turning point in Caf's life, which is in some points still unclear, was the decision of the Bishop Anton Martin Slomšek to bring him as an avid patriot to Maribor, because Maribor became the seat of the Diocese of Lavant. Caf was not very happy with Slomšek's decision. He nevertheless had to follow the appeal and he came to Maribor as vice headmaster of the Maribor seminary. He was later a seminary professor and spiritual adviser in the seminary church. Caf was very unhappy in Maribor, his mental health started to suffer and he wanted to return to a quieter place. Slomšek met his request and offered him a stipend in the Ptuj city parish.

But obviously Caf didn't like the life in Ptuj either and he wanted one another change. He didn't sleep much; he devoted himself to science, reading and translating. His mental anguish was getting worse and worse, he wanted to leave Ptuj and to move back to his birthplace, back to Sveta Trojica in Slovenske gorice. He would live there as a retired priest. Caf was unfortunately unable to fulfil his plans, for on 3rd July 1874 his superiors decided to send him to a mental hospital in Graz. On this day, Oroslov Caf took his own life by shooting himself. He was buried in the Ptuj cemetery at seven o'clock in the evening. Only a gravestone with a simple inscription "Oroslov Caf, umrl dne 3. julija 1874. 60 let star" ("Oroslov Caf, died on 3rd July 1874. 60 years old.") was arranged at his grave. The results of his hard work, his selfless studying, collecting materials, and writings were at the time of his life practically unknown. His huge knowledge was not rewarded with a wider recognition, for he was not active in the public, which he generally avoided.

ZUM 200-JÄHRIGEN GEBURTS- UND 140-JÄHRIGEM TODESJUBILÄUM VON OROSLAV (JURIJ) CAF, UNSEREM LANDSMANN AUS SVETA TROJICA V SLOVENSKIH GORICAH/HEILIGE DREIFALTIGKEIT IN WINDISCH-BÜHELN Zusammenfassung

Oroslov Caf wurde am 13. April 1814 in einer Bauernfamilie in Zgornje Verjane pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah /Ober-Hannau bei Heiliger Dreifaltigkeit in Windisch-Büheln geboren. Sein Vater war Matija Caf, seine Mutter Magdalena Belan. Er wurde als Jurij, deutsch für Georg, getauft, seine Familie nannte ihn Jirga. Wegen seiner allslawischen Eifrigkeit änderte er später seinen Taufnamen und nannte sich Oroslov. Die Grundschule besuchte der junge Jirga bei Sveta Trojica/Heilige Dreifaltigkeit, die zu der Zeit stark deutsch war. Im Jahr 1837 wurde er als 23-jähriger zum Priester geweiht. Zuerst diente er zwei Jahre lang als Kaplan in Lebring bei Wildon, wo er als Autodidakt mit den linguistischen Studien fortfuhr. Im Jahre 1839 kam er als Kaplan nach Fram/Frauheim. In diesem

Ort unter Pohorje/Pachern blieb er ganze 20 Jahre, weil er sich hier wohlfühlte. Die Ruhe und Einsamkeit gefielen ihm, er hatte seine Ruhe vor den kirchlichen Autoritäten und den geistlichen Brüdern und konnte sich so wirklich intensiv und ohne Angst seinem Studium und weltlicher Arbeit widmen. Im Gegensatz zu seinen Zeitgenossen war Caf ziemlich introvertiert, er wollte über wissenschaftliche Recherchen und Resultate nicht sprechen oder diskutieren. Er war im Briefwechsel mit zahlreichen slowenischen Gelehrten. Auch Dr. Franc Miklošič erfuhr von seiner Arbeit und im Jahr 1856 besuchte er ihn sogar. Er schlug vor, dass sie zusammen ein Wörterbuch schreiben, denn Caf hatte „umfangreiche Wörtersammlung, und auch ich (Miklošič) habe vier Hefte vollgeschrieben. Wenn Sie willig sind, können wir beide zusammen ein Wörterbuch zusammenstellen. Unsere beide Namen stehen auf der Titelseite geschrieben, das Profit teilen wir“ („obilne besedne tvarine nabrane, in tudi jaz (Miklošič) imam štiri zvezke spisane v polni obliki. Če ste voljni, izdajva skupaj slovar, na naslovnem listu natiskata se imeni naju obeh, in dobiček bodeva delila“). Caf lehnte das Angebot ab, denn er dachte, dass seine gesammelten Materialien für eine Veröffentlichung nicht ausreichen. Ein wichtiger Wendepunkt im Cafs Leben, das in mancher Hinsicht noch immer unklar ist, war die Entscheidung vom Bischof Anton Martin Slomšek, ihn als großen Patriot nach Maribor/Marburg, wo der Sitz der Diözese Lavant war, zu holen. Caf war von der Aufforderung vom Bischof Slomšek nicht begeistert. Er musste aber der Aufforderung folgen und kam so als stellvertretender Leiter des Priesterseminars nach Maribor/Marburg. Später war er Professor im Priesterseminar und Seelsorger in der Kirche des Priesterseminars. In Maribor/Marburg war er sehr unglücklich, seine geistige Gesundheit war angeschlagen und er sehnte sich nach einem ruhigeren Posten. Slomšek erfüllte ihm diesen Wunsch und bot ihm die Präbende in der Ptuj/Pettau Pfarre an. Er erteilte ihm auch den Titel des seelischen Beraters.

Leider tat Caf auch das Leben in Ptuj/Pettau nicht zu gut. Er wünschte sich eine neue Veränderung. Er schlief sehr wenig, er widmete sich der Wissenschaft, dem Lesen und Übersetzen. Sein seelischer Schmerz war immer größer, er wollte Ptuj/Pettau verlassen und in seinen Geburtsort, in Sveta Trojica v Slovenskih goricah/Heilige Dreifaltigkeit in Windisch-Büheln, zurückkehren. Dort würde er als pensionierter Priester leben. Caf konnte seine Pläne leider nicht verwirklichen, denn seine Vorgesetzten beschlossen, ihn am 3. Juli 1874 in die Nervenlinik nach Gradec/Graz zu schicken. An diesem Tag nahm Oroslav Caf sich das Leben durch Erschießen. Er wurde am Samstagabend um 19.00 Uhr am Ptuj/Pettau Friedhof beigesetzt, wo man nur ein Grabstein mit einfacher Innschrift „Oroslav Caf, gestorben am 3. Juli 1874. 60 Jahre alt“ / “Oroslav Caf, umrl dne 3. julija 1874. 60 let star“) errichtete.

Die Resultate seiner Bemühungen, seines harten Studiums, seines Sammelns von Materialien, seines Schreibens und Recherchierens waren zurzeit seines Lebens fast unbekannt. Sein umfangreiches Wissen war nicht mit breiter Anerkennung belohnt, denn er war in der Öffentlichkeit nicht präsent und er sie so gut wie möglich zu meiden versuchte.

Parlamentarna zgradba v prvi Jugoslaviji

Jure Gašparič*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 328:725.1(497.1)

Jure Gašparič: Parlamentarna zgradba v prvi Jugoslaviji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 85=50(2014), 4, str. 19–34

Avtor izhaja iz metodološkega izhodišča, da parlament ni le politična institucija, kjer se sprejemajo zakoni in potrjujejo vlade, marveč veliko več. Parlament ima tudi širše družbene funkcije, ki jih realizira na različne načine, med drugim tudi skozi zgradbo, kjer parlament (institucija) dela. V razpravi predstavi kulturno-zgodovinske razsežnosti parlamentarnih zgradb in njihov pomen v prvi jugoslovanski državi.

Ključne besede: Narodna skupščina, parlament, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Kraljevina Jugoslavija, parlamentarna zgradba, arhitektura

1.01 Original Scientific Article
UDC 328:725.1(497.1)

Jure Gašparič: The Parliamentary Building in the First Yugoslavia. Review for History and Ethnography, Maribor 85=50(2014), 4, pp. 19–34

The author founds his treatise on the methodological basis that a parliament is not merely a political institution, which passes laws and appoints governments, but much more. A parliament also has a wider social functions that are realised in many different ways, including through the building, in which the parliament (the institution) operates. The treatise presents the cultural and historical dimensions of the parliamentary buildings and their importance in the first Yugoslav state.

Key words: National assembly, parliament, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, parliamentary building, architecture

* Dr. Jure Gašparič, docent in višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, jure.gasparic@inz.si

PARLAMENTARNA ZGRADBA IN NJEN POMEN

Jeseni leta 1918 je bil Beograd prašna in blatna prestolnica mlade srb-ske države, ki je kljub razvoju na prelomu stoletja še zmeraj precej spominjala na pozabljeno obmejno karavlo otomanskega imperija. Posledice velike vojne so bile vidne na vsakem koraku, veliko je bilo porušenega, primanjkovalo je vsakovrstne infrastrukture. Solidnih hotelov skorajda ni bilo, ravno tako ne spodobnih restavracij. Zlatna moruna, kavarna z biljardom ob osrednji mestni tržnici Zeleni venac, kjer so se štiri leta prej redno zadrževali Gavril Princip, Trifko Grabež in Nedeljko Čabrinović ter čakali na srbske oficirje – da so naposled lahko izpeljali dejanje, ki ga pisatelj Miljenko Jergović hudomušno razglasi za rezultat srbskega orožja in bosanske gluposti –, je sicer še obstajala, a nekako ni mogla zadostiti potrebam prihajajoče politične elite.

Zgradba stare Narodne skupščine Kraljevine Srbije, iz katere je kralj Peter Karađorđević leta 1912 napovedal vojno Turčiji in sprožil prvo balkansko vojno, je bila leta 1918 zgolj žalostna ruševina. Ko je Beograd postal prestolnica nastajajoče jugoslovanske države, ko je pričakoval prihod 250 poslancev iz vseh koncev združujočih se dežel, je komajda izpolnjeval najbolj elementarne logistične pogoje. Prvi provizorični jugoslovanski parlament – Začasno narodno predstavništvo – je zato zasedal v predelanih prostorih starega kraljevega dvora na beograjskih Terazijah. V njem so uredili sejno dvorano, klubske prostore, pisarne in tudi poslansko menzo, saj drugih realnih možnosti za primerno okrepcilo ni bilo.¹

Sčasoma so se razmere v Beogradu uredile in tudi poslanci Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so se lahko preselili. Nove prostore so dobili v nekdanji konjeniški kasarni, kjer so ostali skozi vsa dvajseta leta, dokler ni kralj Aleksander Karađorđević leta 1929 skupščine razpusil. Po obnovi ustavnega življenja leta 1931 so sveže izvoljeni poslanci in po ustavi na novo predvideni senatorji sedli v svoje klopi v začasnih prostorih – v gledališču Manjež na Vračarju. Parlament je tedaj dejansko »postal« to, kar je bil že simbolično – teater.

Poslanci so se na Vračaju zadrževali pet let, do jeseni 1936, ko so se končno preselili v lastno palačo, posebej osmišljeno za potrebe parlamenta. Njihov novi dom je postala impozantna zgradba, znana kot »Dom« Narodnega predstavništva oziroma Narodne skupščine. V naslednjih desetletjih je gostila poslance tretjega Avnoja, jugoslovanskih povojnih skupščin,

¹ Ivan Ribar, *Politički zapisi*. Beograd, 1948, str. 14 (dalje: Ribar, *Politički zapisi*).

skupščine državne skupnosti Srbije in Črne gore in naposled poslance Republike Srbije, ki jo naseljujejo danes.

Morda se zdi, da zgradba sama po sebi ni del zgodovine parlamenta; povezovanje institucije z zgradbo se lahko celo zdi trivialno in povsem nesmiselno, toda vendarle ni nepomembno. Parlament namreč ni zgolj politična institucija, parlament je tudi stavba, kjer parlament (institucija) dela. Okolje, v katerem zaseda parlament, pogojuje samozaupanje in samodojemanje poslancev in strokovnih delavcev, predstavlja državo in odraža njeno vlogo in pomen. Parlamentarna zgradba – in skozijo parlament – je sredstvo komunikacije z državljani.² Tudi zato je bil dunajski državni zbor za časa habsburške monarhije monumentalna neoklasicistična stavba, v slikovitem opisu Marka Twaina »izvrsten prostor za teatralične učinke«. Twain, ki je z galerije opazoval parlamentarno areno, je sploh dobil vtis, da ni noben drug parlament tako bogato dekoriran, tako oblikovan. Stene iz visoko poliranega in bogato obarvanega marmorja, častitljivi pilastri, obsijani z mehko električno svetlobo. V parlamentu pa polne galerije modno urejenih gledalcev, zlasti ženske naj bi bile občudovanja vredne, trume poslancev v vsakodnevnikih oblačilih in nad njimi potrpežljivi predsednik parlamenta Poljak Abrahamowicz, ob katerem je Twain pomislil na Richelieu.³

Dunajski parlament je ne nazadnje očaral tudi mladega Adolfa Hitlerja, ko je leta 1906 prvič prispel v franc-jožefovsko prestolnico. Kakor je zapisal v delu *Mein Kampf*, je ure in ure stal pred opero ter zrl proti zgradbi parlamenta. Celotna Ringstrasse se mu je zdela kot pravljica iz *Tisoč in ene noči*. Želel je biti del te pravljice, a to ni mogel postati, kar je pustilo neslutene posledice.⁴ Parlament je nagovarjal ljudi, govoril zase in o sebi, še preden je prvi poslanec spregovoril prve besede ...

Pomena parlamentarne stavbe, njene moči, se je gotovo zavedal tudi jugoslovanski monarh Aleksander. Najprej je poslanecem velikodušno odstopil svoj dvor, nato konjeniško kasarno svoje garde, za povrh pa je ves čas gradil novo skupščino. To se po eni strani morda zdi nenavadno, saj je Aleksander vendar ukinil parlamentarizem in uvedel osebno diktaturo

² Jure Gašparič, *Državni zbor 1992–2012. O slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana, 2012, str. 17–19 (dalje: Gašparič, *Državni zbor 1992–2012*).

³ Mark Twain, *Stirring times in Austria*. V: *The Man That Corrupted Hadleyburgh and Other Stories*. London, 1925, str. 304–305 (dalje: Twain, *Stirring times in Austria*).

⁴ O dojemanju dunajske kulture in arhitekture *fin de siècle* gl. prva poglavja študije o eksilu Stefana Zweiga v: George Prochnik, *The Impossible Exile. Stefan Zweig at the End of the World*. New York, 2013 (dalje: Prochnik, *The Impossible Exile*).

ter potem vzpostavil nekakšno pseudoparlamentarno ureditev, po drugi pa morda pritrjuje tezi, da je kralj le bil privrženec parlamentarizma, a zgolj v lastni idealni predstavi, kakršno je nato umetno ustvaril v tridesetih letih 20. stoletja.

Dr. Ivan Ribar, ugledni hrvaški politik, ki je predsedoval ustavodajni skupščini (in kasneje tudi Avnoju), je v svojih političnih spominih ostro zavrnil razlago, po kateri bi kralj sodil med privrženca parlamenta. Aleksander naj bi v resnici »sovražil vse, kar spominja na parlament, tudi samo zgradbo in njeno opremo«. ⁵ Toda le čemu se je potem s tolikšno skrbjo posvečal parlamentarni stavbi? Njegov odnos je videti v očitnem nasprotju z njegovimi stališči. Ena od logičnih razlag, ki jo ponuja Ribar, pravi tako:

Kralj je očitno bil »antiparlamentarna« oseba. Šestega januarja 1929 zjutraj, ko je bil objavljen njegov manifest o suspenzu ustave in uvedbi osebne diktature, je namreč v parlament napotil »staroselce« – vojsko. Visoki častniki naj bi skupaj z oboroženimi žandarji in policisti vstopili kakor »osvoboditelji«, njihov komandant je celo dejal, da mu je dosti »te okupacije« narodnih poslancev. Ribar, ki je bil ravno tedaj v parlamentu in opazoval prestrašene poslance, je častnika vljudno vprašal, na kakšno okupacijo misli. Dobil je suh in kratek odgovor: »Narodni poslanci so nepooblaščno okupirali to zgradbo, ki je prej bila konjeniška kasarna kraljeve garde.«

»Napočil je čas selitve,« je zadovoljno dodal poveljnik in s svojo enoto v pičlih dveh urah »zavzel« stavbo. Izpraznili so blagajno, odstranili knjižnico in številne zvezke stenografskih beležk, polomili poslanske klopi, zrušili galerije v razpravnih dvorani ... Odhajajoč iz stavbe, je Ribar občutil »praznino« in jasno mu je postalo, da so »Aleksander in klika hoteli tudi simbolično prikazati rušenje parlamentarizma.« ⁶

Toda dve leti in pol kasneje, septembra 1931, ko je kralj pod vtisom vse bolj zaostrenih političnih razmer »dal« novo ustavo in vzpostavil novi parlament, je temu namenil prijetne in udobne prostore v Manježu. To je bilo za sovražnika parlamenta nenavadno (kakor je med drugim bilo nenavadno tudi to, da je parlamentu odstopil svoj dvor in kasarno svojega garnizona). Ribar je Aleksandrovo odločitev pojasnil z naslednjim argumentom, ki ga lahko poimenujemo argument »začasnosti«: V času vzpostavitve novega parlamenta bi bilo mogoče hitreje, enostavneje in tudi ceneje za zasedanja pripraviti monumentalen Dom Narodne skupščine, že dolgo nastajajočo simbolično zgradbo, a kralj je temu odločno nasprotoval.

⁵ Ivan Ribar, *Politički zapisi II*. Beograd, 1949, str. 48 (dalje: Ribar, *Politički zapisi II*).

⁶ Prav tam, str. 46–47.

Bolje vsaka druga stavba kot »prava« parlamentarna stavba, je menil, kajti v vseh drugih stavbah je parlament le začasno. Je kralj sodil, da dobi s tem parlament znakčasne institucije, s tem pa postane šibkejši?

Svojo razlago je Ribar za konec začinil še z eno pikantnostjo. Neka napovedovalka prihodnosti naj bi Aleksandru že leta 1918 prerokovala, da bo ob prvem zasedanju skupščine v novi zgradbi umrl.⁷ Aleksander naj bi ji verjel, to se niti ne zdi nemogoče, saj je rad poslušal različne vraže in med drugim tudi zaupal alternativnim zdravilcem. Umrl je 9. oktobra 1934 pod strelom makedonskega atentatorja v francoskem Marseillu, ko zgradba še ni bila končana.

Pisec teh vrstic kljub prepričljivim Ribarjevim tezam meni, da kralj le ni bil takšen sovražnik parlamentarizma. Ureditve gotovo ni videl kot idealne, a jo je v neki zamišljeni različici vsaj toleriral. Strinja pa se z Ribarjem, da je kralj videl simbolično vez med stavbo parlamenta in parlamentom kot institucijo ter to vez izrabljaj v svojih načrtih. S svojim odnosom do stavbe je pošiljal politična sporočila. Najprej je parlamentu namenil svoj dvor, ko so se v njem stekli in streljali, je vanj poslal vojsko ... Impozantne stavbe Doma Narodne skupščine pa dejansko ni končal, saj je bila stavba videti »premočna«. Za monarha je gotovo primernejša »začasna« stavba, v kateri domuje šibkejši parlament.

DOM NARODNE SKUPŠČINE

Ideja o reprezentativni zgradbi za potrebe parlamenta je bila starejša od jugoslovanske države. Temeljni kamen zanjo je položil že srbski kralj Peter Karađorđević avgusta 1907, ko je snoval vsestransko krepitev svoje (srbske) države. Toda balkanski vojni, svetova vojna in splošno pomanjkanje sredstev so gradnjo ovirali, upočasnjevali, potiskali v ozadje. Leta 1918, ko je nastala velika balkanska država Jugoslavija, je tako bila zgrajena le do prvega nadstropja. Koncept »doma« je takoj po zedinjenju ustrezal reprezentativnim potrebam države, le kapacitete je bilo treba povečati in prilagoditi novim razmeram. Rekonstrukcijo načrtov je opravil sin premrnulega starega skupščinskega arhitekta Jovana Ilkića Pavle in z gradnjo so nadaljevali vse do leta 1926, ko je znova zastala. Še zadnja faza je nato sle-

⁷ Prav tam, str. 48.

dila po smrti kralja Aleksandra oktobra 1934.⁸ Nosilec vseh zaključnih del in človek, ki je vdihnil stavbi ter njenemu interijeru prepoznavni pečat, je bil arhitekt Nikola Krasnov. 18. oktobra 1936, ko je bila skupščina svečano odprta in blagoslovljena, se je lahko ponosno ozrl nanjo.⁹

Jugoslovansko skupščino je po eni strani odlikovala njena zunanost, a ravno tako tudi notranjost, ki je bila skrbno zasnovana. Bila je funkcionalna, omogočala je formalno in neformalno kuloarsko delovanje parlamenta, in hkrati s svojo ureditvijo predstavljala kraljevino »treh plemen«. Po svoji zasnovi je bila zgrajena tridelno, ob obeh bočnih delih je dominiral centralni objekt z mogočno kupolo. Pročelje je bilo obloženo s svetlim kamnom, ki je pri tleh prehajal v zeleno. Spredaj je bilo visoko stopnišče, za njim visoki jonski stebri, ki so »hram demokracije« simbolično povezali z antičnimi »hrami« modrosti.

Le kakšen vtis je tistega nedeljskega opoldneva, ko je prvič stopil vanjo, stavba naredila na mladega poslanca? Ko je po stopnišču, počasi, korak za korakom, stopal v notranjost, je bržkone razmišljal, da vstopa v zares prepričljiv parlament, čigar del je tudi sam. Najprej je zavil v osrednjo »veliko salo«, glavno razpravno dvorano, temelj vsakega parlamenta. Ovalni prostor z galerijo je bil oblečen v les in marmor, vanj je skozi stropne odprtine prijetno sijala naravna svetloba.¹⁰ Nasproti številnih vrat so bili fotelji predsedujočih, spodaj mize strokovnih služb, od koder se je v loku vzpenjalo sedem vrst poslanskih klopi. Zadnja vrsta ni bila primerna za gradnjo politične kariere, je pa gotovo nudila svojevrstno poslansko udobje.

Pohištvo je bilo povsod detajlno izdelano, prostore so krasila konceptualno osmišljena in predpisana umetniška dela. Poleg diplomatskega salona, odetega v svilene tapete in bel les, so bili še posebno lepi drugi kabineti, namenjeni reprezentativni dejavnosti. Obiskovalca je gotovo zanimal kabinet prvega človeka parlamenta. Prostori za skupščinskega predsednika in šefa njegovega kabineta so imeli parket z intarzijami in hrastove ter orehove stene na več kot 80 kvadratnih metrih.¹¹ Masivno pohištvo je bilo iz prvovrstnega slavonskega hrasta, bogato dekorirano z lesorezi. Šef kabineta je sedel v kotu, na fotelju, prevlečenem z obarvanim usnjem (uporabljali so rdeče, zelene, modre in rjave tone). Za hrbtom je imel priročne police za

⁸ *Istorijat i kulturna baština Narodne skupštine*. Beograd s. a. (dalje: *Istorijat i kulturna baština Narodne skupštine*).

⁹ *Slovenec*, 19. 10. 1936, Novi dom jugoslovanske demokracije; *Jutro*, 19. 10. 1936, Slovesna otvoritev nove palače Narodne skupščine.

¹⁰ *Istorijat i kulturna baština Narodne skupštine*.

¹¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Narodna skupština (72), f. 124/383–384.

odlaganje dokumentov (etažer), na levi fotelj za obiskovalca, še dlje na levi pa udoben kanape. Na drugem koncu pisarne so bile težke omare in glavna vhodna vrata. Na svoji desni je imel šef kabineta svojega šefa, predsednika skupščine. Skozi stranska vrata je stopil v njegovo, stilsko usklajeno pisarno. Tudi predsednik je sedel v kotu, na podobnem fotelju (prevlečenem v rdečo barvo) in ob podobni mizi, le nekoliko razkošnejši. Poleg kanapeja je imel še mizo za goste in nekaj oblazinjenih stolov. Obdajale so ga ravno tako lične masivne omare, knjižna omara, predalniki in številne detajlirane malenkosti.

Znesek, ki ga je država namenila za izgradnjo tako opremljenega parlamenta, je bil za tedanje razmere precejšen. Pisalna miza predsednika je stala 16.000 din, mizica za telefon 1.000 din. Izvod dnevnega časopisa je na dan odprtja stal 2 din. Strošek opreme prostorov predsednika skupščine je skupno znašal preko 150.000 din, celotna investicija v skupščino pa se je povzpela na nepredstavljivih 62 milijonov din.¹² Zneski resnično niso bili majhni, toda očitno je prevladalo konsenzualno zavedanje, da je v zaključni fazi izgradnje in opremljanja osrednja stavba jugoslovanskega političnega sistema. Mogoče je sicer, da je kakšen poslanec podpiral gradnjo tudi zaradi svojih drobnih koristi in lastnega udobja, a ravno tako je lahko kakšen poslanec gradnji nasprotoval, četudi so bili ti v manjšini.

Med kritične poslance je glede trošenja države sodil Alojzij Pavlič iz Dravske banovine, ki je sicer veljal za neuravnovešenega. Še preden so nadaljevali z gradnjo parlamenta, marca 1934, se je v proračunski razpravi populistično obregnil ob »buržuje«, ki imajo »velike apartmaje, prireajo drage bankete in zabave, medtem ko njihovi sodržavljeni, delavci in kmetje, s težkim srcem gledajo njihovo razsipno življenje in čutijo njihovo kamniti srce, ki ne pozna ne ljubezni ne pravice.«¹³ Nato je mimogrede pohvalil Hitlerja, ki je Nemčijo rešil pred lakoto in naposled ustrelil svojo kritično poslansko strelco v tarčo – v Senat in njihove prostore. Poudaril je, da ima skupščinski predsednik Kosta Kumanudi še vedno staro skromno pohištvo, njegov kolega v Senatu pa nasprotno prav nesramno troši. Po Pavliču so bili prostori za reprezentanco gospodov senatorjev lepo opremljeni, vendar naj oprema ne bi bila zadosti dragocena in moderna za novega predsednika Senata. Ta je naročil novo pohištvo, ki naj bi stalo 1.360.000 din. Pavlič se je ob tem seveda retorično vprašal, kar se je tedaj ob različnih

¹² Prav tam.

¹³ SBNSKJ, 25. redovna sednica, 4. 3. 1934.

priložnostih že spraševala vsa država: »Ali to ne smrdi po korupciji?«¹⁴ Oprema parlamentarnih prostorov je bila zmerom hvaležna populistično-politična tema ...

PARLAMENT IN UMETNOST

Umetniška okrasitev parlamenta je bila tedaj in je še danes v enaki meri umetnostni kot politični projekt. Izbor avtorjev in motivov je namreč sugeriral razumevanje celotne zgodovine jugoslovanskega prostora, kakor jo je videl aktualni režim. Parlament ni govoril le skozi »svojo« zgradbo, marveč tudi skozi svojo umetnostno zbirko. V dvajsetih osrednjih freskah in v nekaj večjih kipih je bil napisan politično-zgodovinski priročnik za (samo)razumevanje jugoslovanske države. »Možje dleta in čopiča« so svoje stvaritve v glavnem realizirali v letu po otvoritvi skupščine. Najbolj monumentalna freska je bila v »Mali sali« »Velika alegorija dela« Mateta Menegele Rodića, ki je simbolizirala »izgradnjo«, osrednji kipi pa so manifestirali zamišljeno »nacionalno, duhovno in politično identiteto«.¹⁵

V vestibul, takoj pri vhodu, so postavili štiri čvrste figure, izklesane iz prilepskega marmorja. Upodabljale so osebnosti iz »zgodovinskega razvoja« vseh treh jugoslovanskih plemen – carja Dušana iz srbskega plemena, kralja Tomislava iz hrvaškega, kneza Koclja iz slovenskega – in »rodonačelnika« kraljevske dinastije Karađorđa. Tri plemena ene dinastije so očitno bili tisti zasnova, ki je utemeljevala bistvo obstoja jugoslovanske države. Centralni hodnik je bil namenjen predstavitvi vseh vej gospodarstva, utelešale so jih ženske figure – »Zanatstvo«, »Pomorstvo«, »Poljoprivreda«, »Industrija« ter tudi »Pravda« in »Prosveta«. Nekatere so bile marmorne, nekatere bronaste, kakor doprsni kipi (edinih) treh jugoslovanskih politikov: viteškega kralja Aleksandra, legendarnega predsednika vlad Nikole Pašića in »liderja« Hrvatov, »ljudskega tribuna« Stjepana Radića.¹⁶ Eden je umrl naravne smrti, dva v atentatu ...

Skupščinski umetniki niso bili arbitrarno določeni vnaprej, ampak jih je posebna komisija izbrala na podlagi natečaja.¹⁷ Člane so sestavljala sama ugledna imena: direktor Umetniške akademije iz Zagreba dr. Branko

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ *Istorijat i kulturna baština Narodne skupštine.*

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ AJ 72, f. 125/387.

Šenoa, direktor Muzeja kneza Pavla iz Beograda dr. Milan Kašanin, izredni profesor beograjske tehniške fakultete in arhitekt znamenite (še danes nedokončane) cerkve Sv. Save v Beogradu Aleksandar Derocco, skupščinski arhitekt Nikola Krasnov, kipar Toma Rosandić, konservator iz Ljubljane dr. France Stele, politično in državniško težo pa ji je dajal še predsednik skupščine Stevan Ćirić.

Natečaja so se udeležili tudi slovenski predstavniki, toda ne vsi in zlasti ne najbolj uveljavljeni med njimi. Manjkala so nekatera vidna imena slovenske upodabljajoče umetnosti, saj so bili možje in tudi slovenska javnosti dotlej vajeni, »da so bili pri skoraj vseh razpisih podobno širokega značaja ... kakor po nekem dogovorjenem naključju doslej deležni nagrad samo beograjski ali kvečjemu samo zagrebški umetniki, medtem ko je Ljubljana zmerom ostajala kot brezpomembna provinca v skromnem ozadju«. Toda leta 1936 so se po osemnajstih letih razmere prvič korenito spremenile, »predstavniki slovenske duhovne tvornosti« so se uspeli uveljaviti »s tako presenetljivim zamahom, da so med pestro množico konkurentov iz vse kraljevine odnesli več ko četrtno nagrad«.¹⁸ Uspeh je široko medijsko odmeval, osrednja dnevnika *Slovenec* in *Jutro* sta mu posvetila daljša članka in dodala fotografije.¹⁹

Med slovenskimi »konkurenti« so se proslavili slikarja Tone Kralj in Rajko Slapernik ter kiparji France Gorše, Tine Kos in Lojze Dolinar, pri čemer so z dejansko izvedbo del (z naročilom) nagradili Slapernika, Goršeta in Kosa. Kipar Dolinar in slikar Kralj sta prejela »le« nagrade, ki pa so bile vse prej kot simbolične. Tone Kralj je za osnutek velike freske v sejni dvorani parlamenta prejel drugo nagrado, poleg nje pa še dve tretji nagradi. Vse skupaj je zneslo 18.500 din, kar je bilo »ravno dovolj za kratek umetniški obisk v Parizu«.

Najbolje med vsemi slovenskimi umetniki se je odrezal kipar France Gorše, saj je prejel dve nagradi po 90.000 din za 2,4 metra visoki marmorni figuri Kmetijstvo in Industrija. Simbol »kmetijstva« si je Gorše po pisanju *Jutra* zamislil »v podobi slovenske kmetice, ki stoji kakor po srečno opravljenem delu s prekrizanimi rokami in s srpom v desnici ter s kupom snopja pred seboj«. Čez glavo je imela poveznjeno ruto. Kmetijstvu je zoperstavil lik Industrije, ki je kontrastno nasproten »kmečki domačnosti«: »pred kolesom, ki simbolizira večni obrat industrijskega pridobitništva,

¹⁸ Naši umetniki in nagrade, *Jutro*, 8. 11. 1936.

¹⁹ Prav tam; Dela slovenskih umetnikov za narodno skupščino (z objavljenimi slikami), *Slovenec*, 6. 12. 1936.

stoji žena kot simbol tovarniškega dela in se s kladivom v desnici opira obenj».²⁰ Po konstituciji in obraznih linijah je bila videti kot sestra dvojčica Kmetijstva.

Kipar Tine Kos je prejel 100.000 din za izvršitev »posebno kočljive naloge« – kipa panonskega kneza Koclja. Podoba Pribinovega sina je bila neznana, zato je moral kipar previdno uporabiti lastno fantazijo. Kamniti Kocelj ni smel biti politično nekorekten in neprepričljiv. In kakšen je bil v umetnikovih očeh veliki slovanski vladar? Precej preprost in asketsko oblečen, odet zgolj v togo, z brki in brado, bolj podoben antičnemu modreću kakor primitivnemu in robatemu slovanskemu vojskovodji.

Najuspešnejši slovenski slikar na natečaju je bil štiridesetletni Rajko Slapernik. Komisija mu je zaupala izdelavo treh slik – dveh manjših fresk in ene velike v veliki klubski dvorani. To je bil še en zgodovinski motiv iz mitologizirane »zgodovine jugoslovanskih plemen« – obred ustoličevanja na Gosposvetskem polju. Meril je pet metrov in pol v širino in 1,75 metra v višino.

Dvajset let kasneje, leta 1957, je motiv ustoličevanja našel svoje mesto še na enem parlamentu (kot tudi podoba kneza Koclja). Freskant socialističnega realizma Slavko Pengov ga je uvrstil v svojo sedeminšestdesetmetrsko poslikavo slovenske skupščine na Trgu revolucije v Ljubljani.²¹ Slovenski historični temelji se v prvi in drugi Jugoslaviji tako niso razlikovali. Dogodki in osebe, ki so jih interpretirali kot lastne pretekle »državnopravne viške«, so vselej bili izpostavljeni.

VIRI IN LITERATURA

Viri

Arhiv Jugoslavije (AJ) 72, Narodna skupština.

Jutro.

Slovenec.

Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije (SBNSKJ).

Literatura

Jure Gašparič, *Državni zbor 1992–2012. O slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana, 2012.

Nika Grabar, Kaja Širok, Martina Vovk, *Parlament. Tri zgodbe. Arhitektura, umetnost, spomin*. Ljubljana, 2012.

²⁰ Naši umetniki in nagrade, *Jutro*, 8. 11. 1936.

²¹ Gl. Nika Grabar, Kaja Širok, Martina Vovk, *Parlament. Tri zgodbe. Arhitektura, umetnost, spomin*. Ljubljana, 2012.

Istorijat i kulturna baština Narodne skupštine. Beograd s. a.

George Prochnik, *The Impossible Exile. Stefan Zweig at the End of the World*. New York, 2013.

Ivan Ribar, *Politički zapisi*. Beograd, 1948.

Ivan Ribar, *Politički zapisi II*. Beograd, 1949.

Mark Twain, *Stirring times in Austria. V: The Man That Corrupted Hadleyburgh and Other Stories*. London, 1925.

THE PARLIAMENTARY BUILDING IN THE FIRST YUGOSLAVIA

Summary

A parliament is not merely a political institution; it is also a building, where the parliament (the institution) operates. The environment, in which the parliament hold its sessions, determines the self-reliance and the self-perception of members of parliament and professional staff, it presents the country and reflects its role and importance. A parliamentary building, and with it the parliament, is a means of communication with the citizens.

When in 1918 Belgrade became the capital of the emerging Yugoslav state, it barely met the most basic logistic demands and therefore the Yugoslav Parliament was housed in temporary premises for a very long time. The first provisory Yugoslav Parliament – the Temporary National Representative Body – was housed in the reconstructed old Royal Court in the Belgrade's Terazije. The situation in Belgrade eventually got better and the members of Parliament from the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes got their new premises in the former cavalry barracks, where they remained through the 1920s, until King Alexander I of Yugoslavia dissolved the parliament in 1929. After the restoration of constitutional life in 1931 the newly elected members of Parliament and the new senators by constitution had their temporary premises in the Manjež theatre. The Parliament actually "became" what it has, symbolically speaking, already been – a theatre. The Parliament has been housed there for five years, until autumn 1936, when it finally moved to its own palace that was specially designed to meet the needs of the Parliament. The new housing was an imposing building, known also as "Home" of the National Representative Body or the National Parliament. The building was on the one hand distinguished by its exterior and on the other by its interior, which was carefully designed and it represented the kingdom of the "three tribes".

The artistic decoration of the Parliament was back then and still is today an art, and to the same extent also a political project. The selection of artists and motifs suggested the understanding of the entire history of the Yugoslav space as it was seen by the then regime. The Parliament was not active only through "its" building, but also through its art collection. The twenty central frescoes and some larger statues present a political-historical guide for the (self) understanding of the Yugoslav state. The most successful Slovenian painter in the competition was the forty-year-old Rajko Slapernik, who among other things also painted the large fresco entitled the *Accession in Gosposvetsko polje*. This was a historic motive of the, to some extent, mythological "history of the Yugoslav tribes". Twenty years later, in 1957, the accession motif found one more place in another parliament. Slavko Pengov, a Socialist Realism fresco painter, painted it on his sixty-seven meters large work of art in the Slovene Parliament at Trg revolucije in Ljubljana. The Slovene historical foundations were no different in the first Yugoslavia than they were in the second. Events and personalities

that were interpreted as their own past “state law highlights” always have been and always will be exposed.

DIE PARLAMENTSGEBÄUDE IM ERSTEN JUGOSLAWIEN

Zusammenfassung

Ein Parlament ist nicht nur eine politische Institution, es ist auch ein Gebäude, in dem das Parlament (die Institution) tagt. Die Umgebung, in der das Parlament tagt, bedingt das Selbstvertrauen und die Selbstwahrnehmung der Abgeordneten und des Fachpersonals; sie repräsentiert den Staat und reflektiert seine Rolle und Bedeutung. Das Parlamentsgebäude – und gleichzeitig das Parlament – sind Kommunikationsmitteln.

Als Belgrad sich in 1918 zur Hauptstadt des entstehenden jugoslawischen Staates entwickelte, wurden kaum die elementarsten logistischen Voraussetzungen erfüllt und deswegen waren die jugoslawischen Parlamente über eine lange Zeit in vorübergehenden Räumlichkeiten untergebracht. Das erste jugoslawische provisorische Parlament – *Začasno narodno predstavništvo* (Die Vorläufige nationale Vertretung) – tagte in den umgebauten Räumlichkeiten des alten Königshofes in Terazijane in Belgrad. Die Situation in Belgrad regelte sich langsam und die Abgeordneten des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen bekamen neue Räumlichkeiten in der ehemaligen Kavalleriekaserne. Dort wurde das Parlament während der 1920er untergebracht, bis Alexander I. Karađorđević es in 1929 auflöste. Nach dem Wiederaufbau des Verfassungslebens im Jahr 1931 bekamen die neugewählten Abgeordneten und neue Senatoren wieder vorübergehende Räumlichkeiten – im Theater Manjež. Aus dem Parlament „wurde“ damals tatsächlich das, was es symbolisch schon war – ein Theater. Die Abgeordneten tagten fünf Jahre, d. h. bis Herbst 1936 im Theater Manjež, dann siedelten sie endlich in ihr eigenes Palais, das speziell für die Bedürfnisse des Parlaments entworfen war, um. Die neuen Räumlichkeiten waren in einem imposanten Gebäude, bekannt als das „Heim“ der Nationalen Vertretung bzw. des Nationalen Parlaments. Das Gebäude zeichnete sich auf der einen Seite durch sein Exterieur, auf der anderen Seite durch sein Interieur aus. Das Interieur wurde sorgfältig konzipiert und stellte mit seiner Ausstattung das Königreich der „drei Stämme“ dar.

Die Kunstausrüstung des Parlaments war damals und ist auch heute noch gleichzeitig ein Kunstprojekt und ein politisches Projekt. Die Auswahl der Künstler und Motive versuchte zu suggerieren, wie man die Geschichte des ganzen jugoslawischen Raumes durch die Augen des damaligen Regimes zu verstehen hat. Das Parlament kommunizierte aber nicht nur „durch“ das Gebäude, sondern auch „durch“ seiner Kunstsammlung. Die zwanzig Hauptfresken und einige größere Statuen sind fast ein politisch-historisches Handbuch für das (Selbst)Verständnis des jugoslawischen Staates. Der erfolgreichste slowenische Maler in der Ausschreibung war der vierzigjährige Rajko Slapernik, der unter anderem auch die große Freske mit dem Titel *Obred ustoličevanja na Gosposvetskem polju* (Das Ritual der Herzogseinsetzung im Zollfeld) malte. Das war ein historisches Motiv aus der fast schon mythologisierten „Geschichte der jugoslawischen Stämme“. Zwanzig Jahre später, im Jahre 1957, fand das Motiv der Herzogseinsetzung seinen Platz noch an einem anderen Parlament. Der Freskenmaler des Sozialrealismus, Slavko Pengov, malte es auf seine siebenundsechzig Meter große Ausmalung des slowenischen Parlaments am Trg revolucije in Ljubljana/Laibach. Die slowenischen geschichtlichen Grundlagen änderten sich im ersten und zweiten Jugoslawien nicht. Die Ereignisse und Persönlichkeiten, die als eigene ehemalige „staatsrechtliche Höhepunkte“ interpretiert wurden, wurden immer hervorgehoben.

SLIKOVNA PRILOGA 1: Faksimile obračuna opreme za kabinet predsednika skupščine, ki ga je izdelal skupščinski arhitekt Nikola Krasnov.

Архив
Југославије

фонд бр. 72 фас. бр. 124 ³⁸³₂₈₄ јединица
описа бр. GAŠPARIĆ

A-2, 72-124-383

5.-

137.300.-

Пренето 1744.050.-

Вел. 0,50/0,50 м вис. 1,60 м

и општем опису.

Плаћа се од ком. 2 2.250.- 4.500.-

16. Сто за телефон, израдити
према приложеном нацрту и општем
опису. Дуж. 0,80 м шир. 0,60 м и вис.
0,70 м. Сто превући боко кожом - без
отакла.

Плаћа се од ком. 1 1.000.- 1.000.-

17. Етажер за књиге израдити
према приложеном нацрту и општем опису.
Дуж. 1,20 дуб. 0,45 м и вис. 1,50 м.

Плаћа се од ком. 1 2.500.- 2.500.-

18. Округле стојнице за пушнице
израдити по приложеном нацрту пречника
0,60 м вис. 0,70 м и према опису у
тач. бр. 1. са стакленим биљур плочом
од 8 мм дебљине.

Плаћа се од ком. 2 1.200.- 2.400.-

19. Карнише за завесе дуж. 3 м
израдити према приложеном нацрту и
општем опису.

Плаћа се од ком. 3 1.000.- 3.000.-

Укупно Дин. 192.750.-

Словима: сто деведесет две хиљаде седам стотина педесет динара.

Јануар 1936 год.

Београд.

Саставио: Никола Краснов с.р.
архитект.

Прегледао са техничке стране
у Министарству грађевина арх. Ј. Ј. Ј. Ј.
мир Денић ар. секретар Мин. грађевина
21. I. 1936 год.
Београд.

Прегледао, рачунески
Инж. В. Херват с.р.
25. I. 1936 г.
Б.

Никола Краснов
архитект
31. Јан. 36.

Архив
Југославије

фонд бр. 72

фас. бр. 124 ³⁸³₂₈₁јединица
описа бр. 621210

42-124-383

ДОВРШЕЊЕ ДОМА
НАРОДНЕ СКУПШТИНЕНАМЕШТАЈ ЗА КАБИНЕТ ПРЕДСЕДНИКА СКУПШТИНЕ
И ШЕФА КАБИНЕТА
соба бр. 8-71 приземље.

Део намештаја израдити од прво -
класне оуве и старе олавоноке храстовине.
Све опоне површине бајцовати у тону по
избору, добро извикати тако, да се до -
бију глатке мат површине. Унутарње повр-
шине махагони фурнирам дебљине 1 мм фурни-
ране, чисто израђене и полиране. Сто -
лове превући црвеном боје кожом а остало
првокласним црвеним гобленом по избору.

1. Писаћи сто дуж. 2 м ширине 1 м и
вис. 0,80 м израдити по општем опису и по
приложеном нацрту са дуборезом. Плочу сто -
ла превући црвеном боје кожом и оивичити
је пресованом златном бортном.

Плаћа се од ком. 1 16.000.- 16.000.-

2. Фотељу за сто израдити по прило -
женом нацрту и општем опису за фотеље и
превучене црвеним гобленом. Величина фоте -
ље на предњој страни 0,75 м дуб. 0,70 м вис.
наслона 1 м.

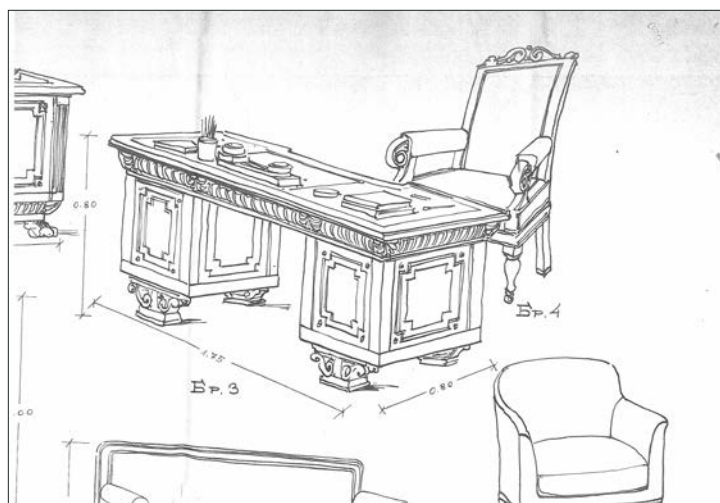
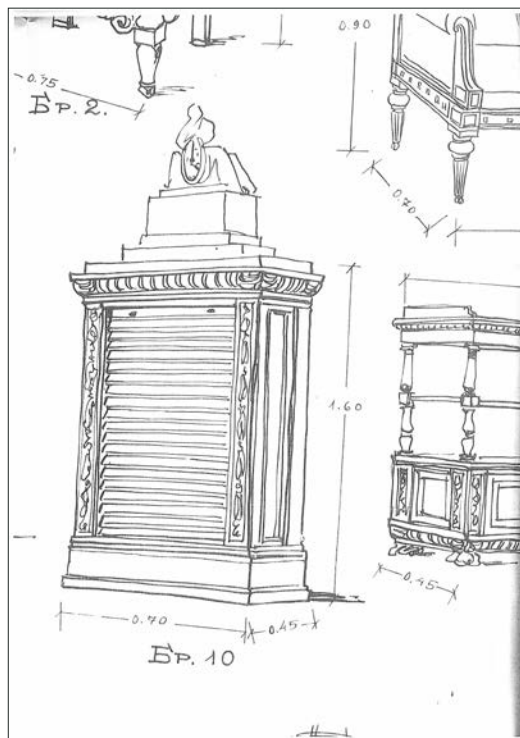
Плаћа се од ком. 1 5.000.- 5.000.-

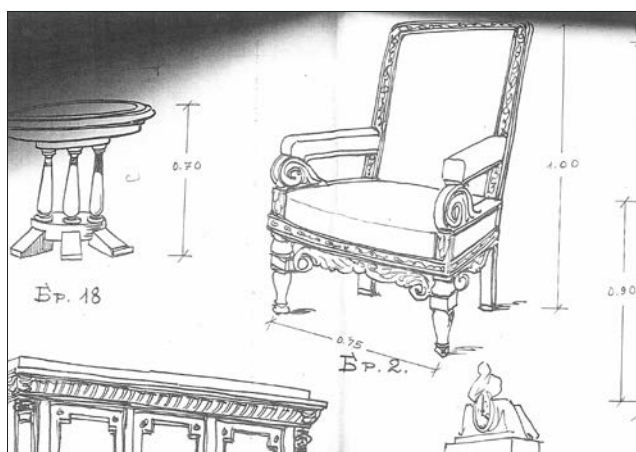
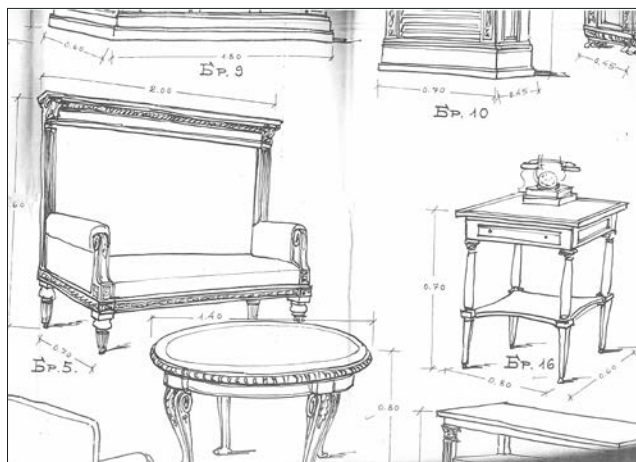
3. Писаћи сто за шефа Кабинета вел.
0,80/0,80/1,75 м израдити по приложеном
нацрту и општем опису и као сто код Председ-
ника Скупштине.

За пренос: 21.000.-

SLIKOVNA PRILOGA 2: Risbe skupščinske opreme, ki jih hrani Arhiv Jugoslavije v Beogradu. Notranjost skupščine je sicer danes precej dobro ohranjena, še najbolj je bila poškodovana ob protimiloševičevskih demonstracijah 5. oktobra 2000.

Maribor ali 'Marburg an der Drau'? Spreminjanje nacionalne identitete mesta v prvi polovici 20. stoletja

Gregor Jenuš*

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4Maribor)"1918/1941"

Gregor Jenuš: Maribor ali 'Marburg an der Drau'? Spreminjanje nacionalne identitete mesta v prvi polovici 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 85=50(2014), 4, str. 35–69

Avtor v prispevku obravnava transformacijo, ki jo je Maribor doživel v prvi polovici 20. stoletja. Mesto je v zgolj nekaj desetletjih bolj ali manj nasilno dvakrat doživelo korenite spremembe svoje narodne identitete. Sprva se je to zgodilo v letih 1918/1919, ko so po propadu avstro-ogrske države oblast prevzeli Slovenci, drugič se je to zgodilo leta 1941, ko je oblast z okupacijo Kraljevine Jugoslavije prevzel tretji rajh. Avtor pri tem prikaže mehanizme, ki sta ju uporabila slovenska in nemška oblast za transformacijo mestnega življenja.

Ključne besede: Maribor, Spodnja Štajerska, prva svetovna vojna, druga svetovna vojna, 1918, 1941 nacistična okupacija, mednacionalni odnosi, Nemci, Slovenci

1.01 Original Scientific Article
UDC 94(497.4Maribor)"1918/1941"

Gregor Jenuš: Maribor or 'Marburg an der Drau'? Changing of the City's National Identity in the First Half of the 20th Century. Review for History and Ethnography, Maribor 85=50(2014), 4, pp. 35–69

In this treatise the author discusses the transformation of the city of Maribor in the first half of the 20th century. In only a few decades the city experienced more or less

* Dr. Gregor Jenuš, arhivist, znanstveni sodelavec, Ministrstvo za kulturo RS, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI – 1000 Ljubljana, gregor.jenus@guest.arnes.si ali gregor.jenus@gov.si

violent changes of its national identity. The first one happened in 1918/1919, when, after the collapse of Austria-Hungary, the authority was taken over by the Slovenes. The second change happened in 1941 after the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, when the authority was in the hands of the Third Reich. The author presents the mechanisms for the transformation of the city life that were used by the Slovene and the German authorities.

Key words: Maribor, Lower Styria, World War I, World War II, 1918, 1941, Nazi occupation, international relations, Germans, Slovenes

Mariborska zgodovina je zaznamovana s spori med Nemci in Slovenci, ki so postali del mestne kulture in njegovega vsakdanjega življenja. Izjemno zanimivo je opazovati razvoj mesta v zadnjih letih pred propadom avstro-ogrske monarhije in v trenutku, ko so se uresničile več desetletij tleče želje po narodni samoupravi Slovencev na Spodnjem Štajerskem. Mariborska družba je s propadom avstro-ogrske monarhije leta 1918 doživela preoblikovanje in krizo identitete, v kateri se niso znašli le Nemci, ampak tudi Slovenci. Nemci, ki so zase verjeli, da so tako imenovani 'zgodovinski narod', so le težko sprejemali zahteve Slovencev po večji veljavi slovenske kulture in jezika.¹ K temu je pripomogla habsburška politika centralizma in absolutizma, ki je izpostavljala nemški značaj monarhije. Najboljši pokazatelj takšnega razmišljanja je bilo favoriziranje nemškega jezika kot sredstva za ohranjanje enotnosti monarhije. Posebej problematično je to favoriziranje nemščine postalo v narodnostno mešanih območjih monarhije, kakršno je denimo bilo tudi območje Spodnje Štajerske. Nemščina je namreč na Spodnjem Štajerskem postala jezik višjih družbenih krogov, zemljiških gospodov in meščanstva. Uporaba slovenskega jezika pa je bila omejena na ustno občevarje podeželskega prebivalstva.²

»Kjerkoli že so Slovani v zgodovini in kulturi, v literaturi in umetnosti sploh kaj omembe vrednega dosegli in ustvarili, se je to zmeraj zgodilo pod nemškim oziroma germanskim vodstvom, usmerjanjem in vplivom.«³

¹ Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, str. 32, 47; Puff, *Maribor*, str. 293; Zwitter, *Problem narodnega preroda pri Južnih Slovanih v Avstriji*, str. 163, 164.

² Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, str. 95–97, 144–149; Schneefuss, *Deutschtum in Süd – Ost – Europa*, str. 11.

³ Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem*, v opombah na strani 125.

Mesto Maribor je tako do razpada habsburške monarhije predstavljalo nemški jezikovni otok znotraj slovenskega podeželja, to pa se je odražalo pri njegovem prebivalstvu. Za razliko od mesta, kot je Ljubljana, Maribor v predrevratni dobi ni imel prave priložnosti razviti pristnega slovenskega meščanstva, zato je s koncem *vélike vojne*⁴ pričel nastajati nov tip slovenskega meščana, ki je izhajal s podeželja. Nekdanji 'gospodarji', Nemci, pa so se znašli v položaju narodne manjšine, v katerem jim ni bilo lahko.⁵

Etnična oziroma nacionalna struktura spodnještajerskih mest je po *véliki vojni* postala eno ključnih vprašanj odnosov med novonastalima državama Republiko nemško Avstrijo ter Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje: Kraljevina SHS), saj se je vnel spor, kateri državi naj pripade ozemlje Spodnje Štajerske. O usodi oziroma pripadnosti Spodnje Štajerske pa Slovenci in Nemci vendarle niso odločali sami, ampak je odločitev pripadla diplomatom na mirovni konferenci, ki se je z namenom ureditve razmerij po *véliki vojni* sestala leta 1919 v Parizu.⁶

»Slovenska domovina je svobodna in neodvisna. Padli so tisočletni okovi. V prah so strte temne fevdalne sile, ki so v zgodnjem srednjem veku uničile slovensko državnost. /.../ Nova mlada nacija, polna brezmejnih energij, hoče biti kovač svoje sreče, svoje nedeljive bodočnosti«,⁷ je zapisal Bogumil Vošnjak.

Sklicujoč se na obljube ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona, izražene v 14 točkah januarja 1918, in ameriške obljube o zagotovitvi narodne samoodločbe habsburškim narodom, objavljene poleti 1918, so Slovenci pričakovali, da bodo Spodnjo Štajersko in Maribor dobili brez zapletov. Iz Vošnjakovih besed v časniku *Slovenec* sta vela optimizem in zaupanje v države antante ter njihove častitljive, demokratične obljube, ki so, po načelih ameriškega predsednika Wilsona, majhnim evropskim narodom, stoletja živečim pod habsburškim žezlom, vlili upanje v popolno narodno samobitnost. Žal so se obljube razmeroma hitro izkazale za milni mehurček, ki se je v odločilnem trenutku razpočil in je za njim ostal grenak

⁴ Hobsbawm, *The Age of Extremes. The short twentieth century 1914–1991*; Winter, Baggett, *The Great War and the Shaping of the Twentieth Century*; Kennan, *Bismarcks europäisches System in der Auflösung*.

⁵ Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 7; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, str. 11, 12.

⁶ Več o slovenskih prizadevanjih na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 in 1920 glej v: Rahten, Šumrada, *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*.

⁷ »Protesti Radgone«, *Slovenec*, 3. september 1919, str. 1, 2.

priokus, da je slovenski narod na mednarodnem diplomatskem parketu postal žrtev svoje majhnosti in marginalnosti.⁸

Z razpadom avstro–ogrske monarhije so se Nemci v vseh državah naslednicah, razen v Republiki nemški Avstriji, znašli v položaju narodne manjšine. Mariborski Nemci so še pred uradno mednarodno odločitvijo, da bo Maribor pripadel Kraljevini SHS, čutili, da so bile ogrožene njihove temeljne vrednote (življenje, telesna nedotakljivost, premoženje, svobščine). Že novembra 1918 je v Mariboru prišlo do razorožitve njihovih varnostnih enot, mariborske nemške 'zelene garde', zaradi nemirov pa je general Rudolf Maister vidne člane nemške družbe celo zapiral kot talce.⁹ S temi dejanji si je nakopal neodobravanje tako s strani avstrijske uradne politike, kakor tudi slovenske oblasti v Ljubljani.¹⁰ Vrhunec napetosti ob prevratu so bile nemške demonstracije 27. januarja 1919, ki so se končale v strelskem obračunu med nemškimi demonstranti in slovenskimi orožniki, v katerem je več ljudi izgubilo življenje.¹¹

Vendar dejstva, da je bila nemška manjšina po prevratu in ustanovitvi Kraljevine SHS najštevilčnejša manjšina v kraljevini, ni bilo mogoče izbrisati. Po usodnih dogodkih na mariborskem Glavnem trgu se je deavstrizacija mestne uprave pospešila in Maribor se je začel slovenizirati. Spremembe so bile vidne v zunanji podobi mesta, ki je pričelo dobivati slovenski videz. Življenje v mestu je pričelo slediti načelu »Proč z nemškimi napisi« in »Kdor je naš, naj pokaže, da je naš!«¹²

Od začetka leta 1919, potem ko so Slovenci prevzeli vodstvo mariborske mestne občine, so se pričele uvajati spremembe na področju javne uprave, šolstva, kulture, društvenega življenja in gospodarstva. Odvzem političnih,

⁸ Lipušček, *Ave Wilson*, str. 10, 11; Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, str. 61–64; Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 251–264.

⁹ PAM, fond Narodni svet za Štajersko – Ovoj 1 – Prvo povelje generala Rudolfa Maistra, 1. november 1918, 1/109, str. 1–2; PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, AŠ1, Ukaz o vojaški oblasti, pr2037; Hartman, *Rudolf Maister, general in pesnik*, str. 44, str. 51; Slavič, *Državni prevrat v mariborski oblasti*, str. 227; Ude, *Boj za severno mejo*, str. 184–186; Potočnik, *Zgodovinske okoliščine delovanja generala Rudolfa Maistra na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju*, str. 67.

¹⁰ »An die Bevölkerung Marburgs«, *Marburger Zeitung*, 1. januar 1919, str. 1; »Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah«, *Slovenski gospodar*, 7. januar 1919, str. 1; Potočnik, *Kulturno dogajanje v Mariboru med 1918 in 1941*, str. 143–151.

¹¹ Senekovič, *Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru*, str. 59.

¹² »Ven s slovenskimi napisi«, *Slovenski gospodar*, 28. november 1918, str. 3; »Ven s slovenskimi napisi«, *Straža*, 29. november 1918, str. 3; »Slovenski napisi«, *Mariborski delavec*, 17. januar 1919, str. 2; »Nemški napisi«, *Mariborski delavec*, 17. januar 1919, str. 2; Zadravec, *Mestna občina Mariborska 1919–1921*, str. 41.

kulturnih in gospodarskih privilegijev, ki so jih bili deležni v času avstro-ogrske monarhije, je bil boleč udarec, na katerega se je nemška manjšina morala šele privaditi.¹³

Slovenizacija oziroma reorganizacija šolstva je bila za novo jugoslovansko državo izjemno pomembna. Dolgoročnih sprememb v slovenskih deželah namreč ni bilo mogoče doseči, če se ne bi v najkrajšem možnem času lotili reorganizacije avstro-ogrskega šolskega sistema, ki je zavoljo svojega vpliva pri vzgajanju bodočih generacij imel izjemno pomembno vlogo za krepitev nacionalne zavesti slovenskega naroda.¹⁴ Zavoljo tega so slovenske oblasti še pred uradnim koncem mirovne konference v Parizu v letu 1919 odpuštile 36 srednješolskih in 200–300 učiteljev na ljudskih in meščanskih šolah ter tudi učiteljev na srednjih šolah in gimnaziji. Odpuščanje učiteljev nemške narodnosti je bilo formalno izpeljano na temelju odloka *Narodne vlade SHS v Ljubljani* z dne 16. decembra 1919, ki je določal, da so odslovili vse nameščence bivše avstrijske države.¹⁵ Jugoslovanska zakonodaja je drugim narodnostim v Kraljevini SHS ob zadostnem številu šoloobveznih otrok priznala pravico do ustanavljanja manjšinskih šol, v katerih je kot obvezen predmet nastopal državni jezik. Slovenščina je bila kot učni jezik uvedena na vseh srednjih šolah in na učiteljiščih.¹⁶ To, da so Nemci morali dokazati, da je bilo v razredu vsaj 40 otrok nemške narodnosti, je bilo predvsem po za Kraljevino SHS neugodnem izidu koroškega plebiscita problematično, saj je državna komisija določila kriterije, po katerih je nekdo veljal za Slovenca ali Nemca. Otrok iz mešanih zakonov ali s slovensko zvenečimi priimki niso vključevali v oddelke z nemškim poukom. Kriteriji določanja narodnostne pripadnosti so bili zelo skopi in so jih prepuščali lokalnim šolskim oblastem, ki so izvajale pritisk na starše. Imenska analiza,

¹³ Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 7; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, 11, 12.

¹⁴ Vovko, *Učilnice na temni strani meseca*, str. 195.

¹⁵ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 19. december 1918, št. 25, str. 53; Dolenc, *Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji*, str. 86.

Kljub temu da so na mariborskih šolah leta 1919 odpustili velik del nemškega učiteljskega kadra, je na svojih delovnih mestih ostalo veliko nekdanjih nemških učiteljev in učiteljic. Mestni svet Mestne občine Maribor je tako na svoji seji 19. maja 1920 sprejel sklep, po katerem so se morali upokojiti Ivana Klimesch, Ivana Liedl, Štefanija Mittegger, Ljudmila Opelka, Ema Scheuch, Rupert Simonitsch, Josipa Zoratti in Terezija Zoratti.

Prim.: PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 161 – Ovoj Sejni spisi 1920, seja mestnega sosveta, 19. maj 1920, str. 6; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 7, 252; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, 169.

¹⁶ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 2–10.

pritiski na nemško prebivalstvo in migracije Nemcev v Republiko nemško Avstrijo so povzročili, da se je obseg manjšinskega šolstva v dvajsetih letih prejšnjega stoletja zelo zmanjšal. V Mariboru se je nemška manjšina med letoma 1921 in 1931 s 6.598 (21 %) prebivalcev, ki so za materni jezik navajali nemščino, zmanjšala na le še 2.741 ali (8 %) nemškega prebivalstva.¹⁷

Velikih sprememb je bila deležna tudi kultura. Nemška politična in narodna kulturna društva so namreč v predprevratni dobi dobila izjemen nacionalni značaj. Postala so sredstvo za širjenje nemškega vpliva in germanizacije slovenskega prebivalstva. Nacionalna usmerjenost se je tako velikokrat kazala že v samem imenu organizacije. Daleč najpomembnejši nemški društvi pred *veliko vojno*, nemško obrambno društvo *Südmark* in društvo *Deutscher Schulverein*, sta bili deležni posebnih očitkov s strani slovenskega prebivalstva. Ravno raznarodovalni in ponemčevalni naboji, ki so se skrivali v teh društvih, so bili glavni razlog, da se je *Narodna vlada SHS v Ljubljani* po prevzemu oblasti odločila, da bo tovrstna društva prepovedala. V uredbi št. 515 Poverjenišтва za notranje zadeve *Deželne vlade za Slovenijo* so 2. junija 1919 zapisali: »Vse podružnice (krajevne skupine) nemškega obrambnega društva *Südmark* s sedežem v Gradcu in nemškega šolskega društva *Deutscher Schulverein* s sedežem na Dunaju, ki imajo sedež na ozemlju deželne vlade za Slovenijo, se s tem razpuščajo, ker so podružnice društev, ki imata sedež v inozemstvu in ker njih statutarčni namen nasprotuje namenom kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev.«¹⁸

Ukinitve niso bila deležna društva: *Nemško moško pevsko društvo Maribor*, *Schlaraffia Marpuirgia*, *Kolesarski klub Edelweis* in športno društvo *Rapid*, ki so kljub številnim omejitvam našla način, kako delovati. Predvsem pa so našla nemška manjšinska društva na Spodnjem Štajerskem v različnih mestih načine, kako se uskladiti in pripravljati skupne prireditve, to pa je še dodatno okrepilo občutek narodne pripadnosti.¹⁹ Izjemno

¹⁷ »So-li Nemci narodna manjšina?«, *Jutro*, 10. marec 1922, št. 59, str. 2; Klemenčič, Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991, str. 53, 54; Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne, str. 351; Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, str. 162; Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici*, str. 16, 17.

¹⁸ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 5. junij 1919, št. 52, str. 351, 352.

¹⁹ PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 162 – Ovoj Sejni spisi 1925, seja mestnega sveta MOM, 7. april 1925, 10–11; »Ustanovitev nemške stranke v Mariboru«, *Tabor*, 29. oktober 1922, str. 2; »Nemška nevarnost«, *Slovenski narod*, 13. maj 1923, str. 1; »Nemci in minister dr. Zupanič«, *Slovenski narod*, 13. maj 1923, str. 1; Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*, str. 274; Pertassek, *Marburg von der 'Marchburch' zur Universitätsstadt*, str. 216–223; Ratej, *Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941*, str. 450.

pomembno vlogo pri ohranjanju nemške kulture mariborskih Nemcev je igrala vera. Nemci so v Mariboru po letu 1918 namreč uspeli ohraniti *Evangeličansko versko občino*, ki je predstavljala izjemno pomemben dejavnik nemške manjšine v mestu. Kot relikv iz starih časov je ostajala živ vezni člen nemške kulture, saj je striktno ohranjala in krepila nemški občevalni jezik.²⁰

Zaradi pritiskov oblasti in nespoštovanja manjšinske zakonodaje so Nemci v Kraljevini SHS oziroma kasnejši Kraljevini Jugoslaviji menili, da je bilo treba ustanoviti krovno organizacijo, ki bi omogočila skupen boj za pravice Nemcev. Prvič so Nemci v Kraljevini SHS poskusili ustanoviti skupno krovno organizacijo nemške manjšine novembra 1919 v Zrenjaninu, ko je bilo ustanovljeno *Nemško gospodarsko-kulturno društvo* (*Deutscher Wirtschaft- und Kulturverein*). Pobuda za ustanovitev društva je prišla s strani nemških visokošolcev v Srbiji. Poskus pa je zaradi pritiskov oblasti in omejevanja društvenega življenja nemške manjšine v Kraljevini SHS propadel.

Drugi poskus je bil izveden 20. junija 1920, ko je bil po dolgih pogajanjih z državnimi oblastmi v Novem Sadu ustanovljen *Švabsko-nemški kulturbund* (*Schwäbisch-deutscher Kulturbund*).²¹

Nemci so po nekaj poskusih in številnih popravkih društvenega statuta od notranjega ministra Svetozarja Pribičevića dobili dovoljenje za delovanje in se združili pod geslom Georga Graßla *Zvestoba državi in narodu* (*Staatstreue und Volkstreue*). Za prvega predsednika organizacije je bil izvoljen novosadski Nemec Josef Menrath, za generalnega sekretarja Georg Graßl. Glavna naloga nemške krovne organizacije v Kraljevini SHS je bilo izoblikovanje šolskega programa, ki bi ustrezal zahtevam nemške manjšine. *Švabsko-nemški kulturbund* je bil ustanovljen kot nepolitična organizacija, zato so k svojim dolžnostim in ciljem lahko šteli le izobraževalno dejavnost, kulturna srečanja, ustanavljanje knjižnic in socialno skrb. Naloga krovne organizacije naj bi bila načrtovanje, izvajanje in nadzor nemškega družbenega življenja v Kraljevini SHS. Pri tem so Nemci v

²⁰ Winkler, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*, str. 211, 212; Ferlež, *Prebivalstvo Maribora 1848–1991*, str. 109; Zajšek, *Nemška evangeličanske skupnost v Mariboru 1862–1945*, str. 102; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 393.

²¹ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 98; Zorn, *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*, str. 192–196; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 378; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 13, 21–30.

celotni Kraljevini SHS nastopili enotno. Ustanovitev *Švabsko-nemškega kulturbunda* pa ni požela pozitivne reakcije pri vseh Nemcih, ki so živeli na Slovenskem. Ustanovitve se je sicer udeležil mariborski advokat Ernst Mrawlag, ki se je zavzemal za enoten nastop Nemcev. Prva krajevna skupina *Švabsko-nemškega kulturbunda* je bila ustanovljena v Kočevju in nato še v Mariboru. Vendar je bilo delo *Švabsko-nemškega kulturbunda* leta 1924 za kratek čas prekinjeno.²² V tridesetih letih se je namreč nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem srečevala s številnimi kršitvami njihovih manjšinskih pravic, k čemur sta nedvomno pripomogla revanšizem in načelo recipročnosti, ki je obveljalo po porazu v koroškem plebiscitu iz leta 1920.²³

Kljub revanšizmu pa je treba poudariti, da so Nemci v Mariboru uspeli obdržati izjemno pomembno družbeno vlogo, zato delovanje *Švabsko-nemškega kulturbunda* ni povsem zamrlo in se je zlasti v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja ponovno okrepilo. Slednje je mogoče pripisati dejstvu, da so bila nemška društva deležna izdatne pomoči iz tujine, podporo so namreč dobila iz Nemčije in Avstrije, kjer sta kljub ukinitvi v Kraljevini Jugoslaviji društvi *Südmark*²⁴ in *Deutscher Schulverein*²⁵ delovali nemoteno.

²² »Zur auflösung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes«, *Cillier Zeitung*, št. 24. april 1924, št. 33, 2; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 98; Zorn, *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*, str. 192–196.

²³ »Zur auflösung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes«, *Cillier Zeitung*, št. 24. april 1924, št. 33, str. 2; Cvirn, *Nemci na Slovenskem (1848–1941)*.

²⁴ Društvo *Südmark* je bilo ustanovljeno leta 1889 v Gradcu z namenom podpore in okrepitve nemštva na mejnih področjih avstro-ogrske monarhije in za krepitev nemških rojakov v izpostavljenih narodnostno mešanih območjih. Osnovo za nastanek društva *Südmark* je dalo leta 1880 ustanovljeno društvo *Deutscher Schulverein*. Posebno aktivni sta bili društvi na območjih Češke, Moravske, na avstrijskem oziroma nemškem delu Šlezije, v Galiciji, Bukovini, na Spodnjem Štajerskem in tudi na območju Primorske ter na Tirolskem. Društvo *Südmark* se je pri tem usmerilo na delovanje v ruralnih predelih avstrijskih dežel, kjer je posebej izstopalo kolonizacijsko delo, saj so z naseljevanjem nemških družin v narodnostno mešana območja spreminjali nacionalno strukturo podeželja in širili 'nemški značaj' dežel.

Barta, Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, str. 14–20; Judson, *Guradians of the Nation*, str. 101, 102.

²⁵ Društvo *Deutscher Schulverein* je bilo ustanovljeno 13. maja 1880 na Dunaju z namenom zaščititi Nemce v narodnostno mešanih območjih monarhije. Ob ustanovitvi je društvo svoje delovanje opredelilo kot delo v prid ustanavljanju nemških šol na območjih, kjer nemških javnih šol zaradi stroškov država ni hotela ustanoviti. Do konca leta 1880 je društvo imelo že 22.000 članov, ki so bili med vsemi sloji prebivalstva; politiki, pesniki, slikarji, uradniki itd. Do leta 1889 je društvo imelo že 1.128 podružnic.

Društvo *Deutscher Schulverein* je postalo zgled za ustanovitev drugih nemško nacionalnih organizacij, ki so skrbele za krepitev nemštva v Evropi. Leta 1881 so v Berlinu ustanovili društvo *Allgemeiner Deutscher Schulverein*, v habsburški monarhiji pa izstopa leta 1889 v Gradcu ustanovljeno društvo *Südmark*. Tudi samo krovno društvo je

Mariborska nemška društva so namreč uspela ohraniti stike z bratskimi društvi v Avstriji in Nemčiji, o čemer nam priča arhivsko gradivo, ohranjeno v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Zelo dobro se to sodelovanje kaže ob 75. obletnici ustanovitve *Nemškega moškega pevskega društva Maribor*, ki je prejemale številne dopise in čestitke nemških društev z območja nekdanje habsburške monarhije in tudi nemških dežel, v katerih so izražali simpatije in pripravljenost pomagati.²⁶ Tone Ferenc je menil, da so nemška društva na Slovenskem zraven vabil in podpornih pisem zlasti v tridesetih in štiridesetih letih bila deležna tudi izdatne finančne pomoči. Sredstva naj bi tako prejemale preko bančnega računa, ki je bil odprt pri nemškem hranilnem in bančnem društvu na Ptuj.²⁷

Na nek način 'pozitivno' je na delovanje nemških organizacij v začetku tridesetih leti vplivala svetovna gospodarska kriza iz leta 1929. Slednja je Kraljevino Jugoslavijo sicer zadela z rahlo zamudo šele v letu 1930, a je za Nemce povzročila odločilen obrat. Zaradi finančne krize sta se namreč francoski in britanski bančni sistem pričela zapirati, Jugoslovani pa so se postopoma pričeli od njiju oddaljevati. Tako je po letu 1931 prišlo do ponovnega, sicer kratkotrajnega, razcveta *Švabsko-nemškega*

v posameznih avstrijskih deželah dobilo svoje podružnice. V čeških deželah: Deutscher Böhmerwaldbund, Bund der Deutschen in Böhmen, Bund der Deutschen in Nordmähren, Bund der Deutschen in Südmähren, v avstrijskih deželah: Bund der Deutschen in Niederösterreich, v Galiciji: Verein der christlichen Deutschen in Galizien in na Tirolskem: Tiroler Volksbund. Po veliki vojni je bilo leta 1925 ustanovljeno društvo Verein für das Deutschtum im Ausland, v katerega so se zaradi ukinjanja oziroma prepovedi njihovega delovanja združile nekdanje podružnice, razen društva Südmark.

Barta, Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*, str. 14–20; Judson, *Guradians of the Nation*, str. 16–18.

²⁶ PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Knittelfelder Sängerverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Wildoner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Akademischer Gesangsverein in Wien ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Leobner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Deutscher Sängerverein Straß ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922; PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Männer-Gesangs-Verein 'Liederkrantz' Franzensbad ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 6. februar 1922.

²⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 89, 90.

kulturbunda.²⁸ Pod vodstvom gradbenega tehnika Rudolfa Holzerja je mariborska krajevna skupina *Švabsko-nemškega kulturbunda* pričela z organizacijo mladinskega gibanja. Društvo je tako v tem času organiziralo plesne tečaje, večere, izlete in predavanja, in sicer z namenom okrepiti nemško kulturo.²⁹ Posebno se je to poglobilo po letu 1933, ko je oblast v Nemčiji prevzel Adolf Hitler, ki je pomenil korenito spremembo nemške zunanje politike.³⁰ Postopoma je Nemčija pričela sklepati gospodarske in politične sporazume ne le z Italijo, ampak tudi vse številnejšimi državami v svoji neposredni soseski. V obdobju, ko je vlado vodil Milan Stojadinović, med junijem 1935 in februarjem 1939, je tako prišlo do postopnega približevanja in pomembnejših gospodarskih pogodb, ki so povečale nemški vpliv v državi.³¹ Kljub vsemu pa je zanimivo, da je delovanje *Švabsko-nemškega kulturbunda* ravno v tem času zamrlo in je bilo društvo 15. oktobra 1935 s sklepom banske uprave ukinjeno.³² Kot razlog za ukinitve so jugoslovanske oblasti navedle prekoračitev pooblastil oziroma kršitev statuta, ki je *Švabsko-nemškemu kulturbundu* nalagal, da je svoje delovanje omejil izključno na kulturno področje.^{33, 34}

²⁸ V Dravski banovini je bilo po letu 1931 ustanovljenih pet krajevnih skupin *Švabsko-nemškega kulturbunda* s sedeži v Celju, na Ptuju, v Kočevju, v Ljubljani in v Mariboru. K tem 'krovnim' organizacijam so se mo leta 1935 pridružili še manjši krajevni odbori v posameznih, zlasti spodnještajerskih krajih.

Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 56.

Glej tudi: Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 99.

²⁹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 38–42; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 28–36, 56; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 496.

³⁰ Križman, *Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941*, str. 83–87.

³¹ Fischer, *Slovenska novejša zgodovina*, str. 412, 413.

³² »Ortsgruppe Maribor des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes aufgelöst«, *Marburger Zeitung*, 20. oktober 1935, str. 5.

³³ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 98; Zorn, *Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki*, str. 192–196; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 378; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 13, 21–30.

³⁴ Povod za ukinitve *Švabsko-nemškega kulturbunda* je bilo politično udejstvovanje krajevnih odborov le-tega v začetku tridesetih let prejšnjega stoletja. Posebno po letu 1933, ko je v Nemčiji oblast prevzel Adolf Hitler. Zaradi tradicionalne navezanosti Republike nemške Avstrije na Nemčijo, je bilo vprašanje nemške okupacije v bistvu neizbežno. Avstrijski veleposlanik v Kraljevini Jugoslaviji, Heinrich Orsin Roesenberg, je v poročilu junija 1934 omenil, da se je vzdušje v Kraljevini Jugoslaviji spreminjalo in je prihajalo do vse glasnejših agitacij oziroma nacionalsocialistične propagande krajevnih skupin *Švabsko-nemškega kulturbunda*, ki so odkrito pozdravljale nemške načrte po priključitvi Avstrije nacističnemu svetu. Avstrijska veja Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (dalje: NSDAP) si je v svojem programu zapisala: Prevzem oblasti v Avstriji štejeemo h glavnim nalogam avstrijske nacionalsocialistične stranke /.../ Opravičene so vse metode dela, da

Po ukinitvi delovanja *Švabsko-nemškega kulturbunda* s strani jugoslovanskih oblasti se je borbenost Nemcev na Slovenskem le še povečala. Njihovo delovanje se je tako premaknilo v ilegalo in je pričelo slediti načelu *Ein Volk, ein Führer* (*En narod, en vodja*). Slednje pa ni pomenilo le ideološkega navezovanja, ampak tudi materialno navezovanje na nacistično Nemčijo.³⁵ Zaradi prepovedi delovanja *Švabsko-nemškega kulturbunda* je vlogo posrednika med vodstvom *Švabsko-nemškega kulturbunda* s sedežem v Novem Sadu in slovenskimi Nemci prevzelo *Nemško moško pevsko društvo Maribor*. Slednje je sprejelo vabilo za včlanitev v *Nemško pevsko zvezo* (*Deutscher Sängerbund*).³⁶ To navezovanje stikov v obdobju po letu 1935 ni bilo 'težko' in ga jugoslovanske oblasti tudi niso smele preprečevati. Nemčija je namreč v tem času postala glavni gospodarski partner Kraljevine Jugoslavije in je ponujala ugoden odkup njenih pridelkov, saj si je od tega obetala, da bo postopoma izrinila francoski in britanski kapital in dolgoročno uspela v državah pridobiti tudi na političnem vplivu. S pomočjo trgovskih sporazumov v letih 1934 in 1936 ji je to dejansko tudi zelo dobro uspevalo. V času Stojadinovićeve oblasti je svoj uvoz v Kraljevino Jugoslavijo uspela povečati na 26,7 odstotka, to pa je bilo v primerjavi z letom 1935, ko je uvoz znašal 'le' 16,2 odstotka, porast za več kot 10 odstotkov.³⁷

Zahvaljujoč gospodarskemu sodelovanju in odvisnosti od Nemčije so tudi mariborski Nemci postopoma ponovno pričeli izkoriščati možnosti za legalno delovanje. Februarja 1937 je bil, kot ugotavlja Mateja Čoh, ustanovljen nemški statistični urad, njegova naloga pa je bilo podajanje ocen političnega stanja v Kraljevini Jugoslaviji. Prav tako so zbirali statistične podatke o Nemcih v Kraljevini Jugoslaviji.³⁸ Metka Gelt ugotavlja, da se je

dosežemo ta svoj glavni cilj. To načelo pa je našlo svoje simpatizerje tudi med slovenskimi Nemci. V avstrijski diplomatski noti so kot glavne zagovornike navajali mariborskega odvetnika Lotharja Mühleisena, celjskega evangeličanskega pastora Johanna Barona, mariborskega odvetnika Leona Gonzania in celjskega odvetnika Fritza Zangerja. Slednje in pa odkrito odobravanje Dolfusovega puča so slovenske pripadnike *Švabsko-nemškega kulturbunda* v očeh jugoslovanske oblasti napravili izjemno nezaželen družbeni element. Prim: Kreihbaumer, *Die großen Erzählungen der Politik*, str. 700–702; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 39.

³⁵ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, str. 110–120; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 100.

³⁶ PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1936, Pismo Nemškemu moškemu pevskega društva Maribor iz Novega Sada, 9. september 1936; glej tudi: Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 103.

³⁷ Križman, *Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941*, str. 83–87; Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 39.

³⁸ Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 496.

od ukinitve *Švabsko-nemškega kulturbunda* število tako imenovanih 'turiističnih' obiskov avstrijskih in nemških državljanov na Slovenskem močno povečalo, o čemer so pričali tudi številni zapisi v slovenskih in nemških časopisih. Pri tem pa se glede na gospodarsko korist seveda niso spraševali o vzrokih ali ciljih teh obiskov, ampak so predvsem gledali na pozitivno finančno plat rasti v turizmu in gospodarstvu.³⁹ Slednje pa se je zelo hitro pokazalo kot krinka za dejanske nemške oziroma nacistične cilje.

Vse te akcije so imele namen ugotoviti javno in politično klimo v kraljevini Jugoslaviji, saj je nacistična politika pod Hitlerjevim vodstvom že od prevzema oblasti leta 1933 sledila načrtu združitve sprva Avstrije v Nemčijo in nato razširitve tega vpliva na vse dežele z nemškim življenjem. In ravno Nemci v najrazličnejših delih Evrope, zaradi mednarodnih pogodb ločeni od matične države, so bili izjemno močen zagovornik Hitlerjevih idej. Priključitev ali tako imenovani *Anschluß* Avstrije k nacistični Nemčiji je bil izveden 12. in 13. marca 1938. Nemci v Kraljevini Jugoslaviji in predvsem tudi na mariborskem območju so ga bučno pozdravili.⁴⁰

*»Zaradi priključitve Avstrije k Nemčiji je med jugoslovanskimi Nemci nastala agresivnost in neupoštevanje zakonov, ki ogrožajo mir in delo v Kraljevini Jugoslaviji. Ministrstvo razpolaga s podatki, ki brez dvoma dokazujejo aktivno delovanje NSDAP v naši državi. Delovanje nacionalsocialistične stranke obsega zalaganje jugoslovanskih Nemcev s knjigami, časniki in ostalimi spisi, ki imajo nacionalsocialistično vsebino. Ta besedila vsebujejo poročila o slabem stanju jugoslovanskih Nemcev, propagirajo ideologijo, ki je v nasprotju z jugoslovanskimi zakoni in ki jih zaradi tega moramo onemogočiti.«*⁴¹

V javnosti so se pričeli pojavljati nacistični kljukasti križi, vzkliki '*Heil Hitler*', zastave itd. To odkrito izkazovanje ali bolje identificiranje z nacističnimi idejami je kljub gospodarskemu sodelovanju povzročilo reakcijo Ministrstva za notranje zadeve v Beogradu, ki je banovinskim nameščenecem posredovalo gornjo brzojavko in s 1. aprilom 1938 pričelo omejevatipoti v avstrijske dežele, kamor so jugoslovanski Nemci množično odhajali na nacistične manifestacije. Prepoved, objavljena 1. aprila, je dejansko bila

³⁹ »Eine erfreuliche Entwicklung unseres Fremdenverkehrs«, *Marburger Zeitung*, 28. april 1935, str. 2; »Tujski promet bo živahen«, *Slovenec*, 5. maj 1936, str. 4; prim.: Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939)*, str. 102.

⁴⁰ »Nemci zasedli Avstrijo«, *Slovenski gospodar*, 16. marec 1938, str. 1; »Hitler priključil Avstrijo Nemčiji«, *Slovenski gospodar*, 16. marec 1938, str. 1; »Gospodarska združitev Avstrije z Nemčijo«, *Slovenski gospodar*, 23. marec 1938, str. 1; »Avstrija je postala nemška Ostmarka«, *Slovenski gospodar*, 8. junij 1938, str. 1; glej tudi: Ardelt, *Die Sozialdemokratie und der 'Anschluß'*, str. 60–68.

⁴¹ Böhm, *Die Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941*, str. 270, 271.

objavljena le dva dni pred uradnim obiskom nemškega kanclerja Adolfa Hitlerja v Gradcu, kamor je pripotoval 3. aprila. Vendar v svojem poskusu omejevanja 'stikov' jugoslovanskih Nemcev z nacistično ideologijo Kraljevina Jugoslavija ni bila pretirano uspešna. Zastavlja se celo vprašanje, koliko je 'pasivnost' represivnih organov, ki bi lahko preprečili ilegalne prehode meja, bila s strani uradne politike tolerirana. Slednje poudarjam zaradi govora Adolfa Hitlerja v Gradcu, ko se je zahvalil sosednjim državam (Italiji, Madžarski in Jugoslaviji) za njihovo 'prijateljstvo': »*Srečni smo, da nam ni bilo treba se napram sosedom vojaško zavarovati.*«⁴² Ravno ta pasivnost ali na nek način neopredeljenost pa je Kraljevino Jugoslavijo oziroma javno mnenje spremljala tudi po izbruhu druge svetovne vojne leta 1939. Javnost vojne seveda ni pozdravljala, a bi lahko rekli, da je bila do nje indiferentna. Šele v letu 1940 in 1941 je do vojne vihre postala bolj dovzetna, ko je postajalo jasno, da ne bo trajala le nekaj mesecev in se je vse bolj bližala tudi Kraljevini Jugoslaviji.

»Okrog nas divja v tolikih državah boj in vojna. Razdejanja, izgube človeških življenj in ljudskega imetja, grozote trpljenja in bolečin so strašne, nepopisne. Mi smo doslej srečno hodili mimo grozeče nevarnosti. Dasi so nastopali težki dnevi draginje, brezposelnosti, negotovosti: vendar so naši domovi še celi in neporušeni, družine neraztrgane, življenje kolikor toliko znosno.«⁴³

S temi besedami je lavantinski škof dr. Ivan Jožef Tomažič 11. februarja 1941 v postnem pastirskem listu strnil svoje misli okoli svetovne vojne, ki je tedaj divjala po Evropi in svetu in ki so ji Slovenci tedaj po njegovem mnenju po čudežu uspeli ubežati.⁴⁴ Kljub vsemu pa se je realnost hitro spremenila, saj sta predsednik vlade Dragiša Cvetković in jugoslovanski zunanji minister Aleksandar Cincar – Marković 25. marca 1941 na Dunaju podpisala pristop Kraljevine Jugoslavije k trojnemu paktu. Kraljevina Jugoslavija je s tem klonila pritiskom nacističnega bloka in se s pristopom k trojnemu paktu poskušala rešiti pred zasedbo, a je podpis pristopa v Jugoslaviji povzročil različne reakcije. Kljub pristopu so se dogodki odvijali v nasprotju s pričakovanji vrha države. Ljudske množice namreč niso pozdravile, da je Jugoslavija pokleknila pred nacisti in pričeli so se

⁴² »Nemški kancler v Gradcu«, *Slovenski gospodar*, 6. april 1938, str. 1.

⁴³ *Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*. Maribor 1941, str. 18, 19; Janežič, Škof dr. Ivan Jožef Tomažič, str. 125.

⁴⁴ *Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*, str. 19; Janežič, Škof dr. Ivan Jožef Tomažič, str. 125.

nemiri.⁴⁵ Da se pripravljajo nemiri in upor proti jugoslovanski oblasti, so mariborski Nemci izvedeli že na dan podpisa pristopa k trojnemu paktu in so takoj pričeli z zaščito svoje lastnine. V noči s 26. na 27. marec 1941 je bil izveden državni udar, ki je na oblast postavil osemnajstletnega prestolonaslednika Petra Karađorđevića. Kralj Peter II. je prevzel oblast in sestavo vlade zaupal generalu Dušanu Simoviću.⁴⁶ Mariborski oziroma lavantinski škof Tomažič je kralju v brzjavki izrekel čestitke ob prevzemu kraljevih časti.⁴⁷

»/.../ Ko Vaše Veličanstvo prevzema kraljevsko oblast v svoje roke, Vam izraža Lavantinski škof v Mariboru s svojo duhovščino in vernim ljudstvom najhomagijalnejšo vdanost, pokorščino, ljubezen. Vsemogočni Bog čuvaj in blagoslavljalj Vaše Veličanstvo, Vaš kraljevi dom in Kraljevino Jugoslavijo /.../«⁴⁸

Na dan množičnih demonstracij v Mariboru, 27. marca 1941, so Nemci 'izginili' z mariborskih ulic in nekateri, v skladu z opozorili nemških organizacij iz tujine, so tudi prebegnili v tujino.⁴⁹ Že 4. aprila 1941 so se nad Mariborom pričela pojavljati prva nemška izvidniška letala, ki so kazala, da pred mestom ni bila svetla prihodnost. Zaradi splošne napetosti je prišlo

⁴⁵ Žnidarič, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, str. 415, 416; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 497.

⁴⁶ »Živel kralj Peter II. Živela Jugoslavija«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 1; »Kralj Peter II. prevzel kraljevsko oblast«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 2; »Nova vlada in ljudsko navdušenje za kralja, domovino in vojsko«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 2; »Odmev nastopa kralja Petra II. v Mariboru«, *Slovenski gospodar*, 2. april 1941, str. 2–3; Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina*, str. 414–416.

⁴⁷ 30. marca 1941 je v mariborski stolni cerkvi škof Tomažič kralju v čast daroval slovesno mašo, ki so se je udeležili tudi predstavniki mariborskih uradov in mariborske oblasti. Škof Tomažič je v posebni številki *Oglasnika lavantinske škofije za cvetno nedeljo*, 6. aprila 1941, napovedal, da naj bi se v vseh župnijskih cerkvah po slavnostnih mašah, ki naj bi se darovale kralju v čast, izvedle zahvalne pesmi z molitvijo. Vendar je njegove načrte prekrizala vojna. Škof Tomažič je v vojnem času uspel ohraniti trezno glavo in je razmere v državi in možne posledice zanj zelo dobro ocenil. Tako se je škof Tomažič marca 1941 odločil, da so vsi bogoslovci, ki so diakonat prejeli pred nedeljo 29. marcem 1941 in so bili tako predvideni za mašniško posvečenje, slednjega prejeli na cvetno nedeljo 6. aprila 1941. Škof Tomažič je tako mašniško posvečenje 11 novomašnikom: Mateju Krofu, Feliksi Podpečanu, Marijanu Pozniku, Francu Puncerju, Janku Strašku, Simonu Črešniku, Antonu Drogenik, Stanku Gunglu, Karolu Požunu in Francu Zupanu. Francu Petku pa je tedaj podelil diakonat. Slednje je bilo za škofijo izjemnega pomena, saj je bilo med vojno posvečenih le 5 duhovnikov.

Oglasnik lavantinske škofije za leto 1940, str. 109, 110; Ribač, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945, str. 50.

⁴⁸ *Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941*, str. 28.

⁴⁹ Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 497.

do številnih mobilizacij in vpoklicev rezervistov v jugoslovansko vojsko. Slednjim so se mariborski Nemci seveda spretno izmikali.⁵⁰

Na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941, se je brez vojne napovedi pričel napad na Kraljevino Jugoslavijo.⁵¹ Nacistični vojni aparat je invazijo na Kraljevino Jugoslavijo pričel z bombardiranjem glavnega mesta Beograda ter tudi glavnih prometnih poti. Sočasno s temi manevri pa se je odprla fronta tudi na jugoslovanski severni meji. Iz 'okupirane' Avstrije so namreč enote 2. armade pričele prodirati na slovenska tla. Nemški napad je kot prve zadel kraje Spodnje Štajerske in tudi Prekmurja. Z avstrijske Štajerske in Koroške so že prvi dan na slovensko ozemlje pričele prodirati enote sil osi.⁵² Razmeroma hitro jim je uspelo zavzeti Gornjo Radgono, kjer so skozi okno ustrelili župnika Martina Gaberca. Svojo pot so nadaljevali proti Mariboru in Ptuj. Kljub 'presenečenju' nad napadom domnevnega zaveznika so se jugoslovanske vojaške sile hitro formirale in se poskušale zoperstaviti nacističnemu 'vojnemu stroju.' Vendar so enote 7. jugoslovanske armade razmeroma hitro ugotovile brezizhodnost položaja in so se pričele umikati. V Mariboru so tako 7. aprila 1941 v popoldanskih urah razstrelili vse tri mostove čez reko Dravo.⁵³ Maribor in Ptuj sta padla 8. aprila;⁵⁴ 11. aprila so z zasedbo Celja in Brežic pod svojo oblast spravili že celotno Dravsko banovino. Kapitulacija jugoslovanske vojske je sledila 17. aprila 1941, s tem pa je območje Spodnje Štajerske prešlo v roke nacistične oblasti. Sprva je bila ta oblast vojaška, kar pa naj bi se po tednu dni spremenilo.⁵⁵

Nacistična vojaška oblast pri napredovanju v prvih dneh po okupaciji ni imela velikih težav. Nacistična vojska si je po dveh letih vojne nabrala dovolj izkušenj, da je bila na morebitna presenečenja dobro pripravljena. Dodatno pa jim je bilo v prid dejstvo, da so imeli v Kraljevini Jugoslaviji, posebno na območju Spodnje Štajerske, vzpostavljeno izjemno dobro

⁵⁰ Žnidarič, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, str. 415, 416.

⁵¹ »Nemčija začela vojno z Jugoslavijo«, *Slovenski gospodar*, 9. april 1941, str. 2.

⁵² Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich 1938–1945*, str. 25.

⁵³ Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, str. 32–40; Fischer, *Slovenska novejša zgodovina*, str. 579, 580; glej tudi: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 499.

⁵⁴ »Die Machtübergreifung in Marburg«, *Marburger Zeitung*, 9. april 1941, str. 1; »Die deutschen Soldaten in Marburger Stadtbild«, *Marburger Zeitung*, 10. april 1941, str. 5; »Marburg im Spiegel der jüngsten Ereignisse«, *Marburger Zeitung*, 11. april 1941, str. 5. O dogajanju v Mariboru leta 1941 glej: Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941 v luči Marburger Zeitung*, str. 15.

⁵⁵ Ribač, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 46; Grieser-Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno, str. 302; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 54, 65.

mrežo informatorjev, ki so za vojaško-obveščevalno službo priskrbeli potrebne informacije. V teh okoliščinah se je kazala vrednost nemškega kulturbunda. Člani mariborskega *Švabsko-nemškega kulturbunda* so namreč preko ilegalnih radijskih postaj vzdrževali stalne stike z nemškimi vojaškimi enotami. Le dan po začetku napadov na Kraljevino Jugoslavijo je mariborskega podžupana Franja Žebota obiskal pokrajinski vodja *Švabsko-nemškega kulturbunda* za Dravsko banovino Hans Baron ter ga pomenljivo opozoril, da bi bilo v izogib žrtvam med Jugoslovani modro, če bi slovenske oblast v Mariboru sodelovale z nacistično oblastjo. Žebot naj bi tako »/.../ odgovarjal za sleherno žrtev med mariborskimi Nemci« in da »/.../ bodo za vsakega ubitega Nemca ustrelili deset Slovencev«. ⁵⁶ Za potrebe vzdrževanja reda in miru je Baron od Žebota zahteval, da je enotam tedaj še slovenske oziroma jugoslovanske policije dodelil moštvo *Švabsko-nemškega kulturbunda*. Žebot se je z Baronovo zahtevo seveda strinjal. Nemci so tako na ukaz *Švabsko-nemškega kulturbunda* pričeli še pred uradno vzpostavitev civilne uprave razoroževati jugoslovansko vojsko ter prevzemati posle v magistratu. ⁵⁷ Vendar je slednje bila le predhodnica dejanske nacistične oblasti, ki so jo uvedli mariborski Nemci sami. Šef mariborske nemške policije dr. Gerhard Pfimer je tako 12. aprila 1941 ukazal, da je bilo treba do najkasneje 14. aprila zamenjati vse slovenske napise v mestu z nemškimi, da bi mesto ponovno imelo nemški videz. To je bil namreč dan, ko je v mesto iz Gradca pripotoval šef civilne uprave štajerski pokrajinski vodja ali *Gauleiter* dr. Siegfried Uiberreither, ki je tudi formalno pričel z uvajanjem nacistične civilne oblasti. ⁵⁸

Sama podoba mesta se je sicer pričela spreminjati, vendar je slednje potekalo postopoma. Nove oblasti so se v prvem tednu po okupaciji lotile nujnejših opravil. V najkrajšem možnem času je bilo treba zagotoviti preskrbo prebivalstva s hrano in ponovno vzpostaviti prometne komunikacije, ki so jih jugoslovanski vojaki uničili z razstrelitvijo dravskih mostov. Dejansko je dr. Siegfried Uiberreither šele 25. septembra 1941 zahteval, da so se na območju nacistične oblasti ponovno pričela uporabljati nemška krajevna imena. Slednje je tako veljalo tudi za mestne ulice. Pri poimenovanjih so se po večini zgledovali po imenih, ki so bila v uporabi že pred letom 1918. ⁵⁹

⁵⁶ Prim.: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 499.

⁵⁷ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 57, 58; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 136; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 499.

⁵⁸ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 64.

⁵⁹ »Die neuen Gassen- und Strassennamen der Stadt Marburg«, *Marburger Zeitung*, 8. avgust 1941, str. 5.

Prav tako pa so mariborske Nemce v časniku *Marburger Zeitung* pozival k temu, da naj se ne bi sramovali svojih nemških priimkov in imen trgovin, podjetij, ki so jim bila v letih po *veliki vojni* s strani jugoslovanske oblasti nasilno odvzeta.⁶⁰

Tabela 1: Preimenovanje mariborskih ulic leta 1941⁶¹

Poimenovanje pred letom 1941	Poimenovanje v času nemške okupacije
Adria Strasse	Prinz Eugen Strasse
Arbeitergasse	Hans Sachs Gasse
Bezenšekgasse	Gabelsbergergasse
Dominkušgasse	Bienensteingasse
Duschangasse	Eduard Lind Gasse
Eisenstrasse	Bahngasse
Ferdinandstrasse	Beethovenstrasse
Ferkstrasse	Emanuel kant Strasse
Gartengasse	Albert Leo Schlagetergasse
Hauptplatz	Adolf Hitler Platz
Hlebogasse	Scheffelgasse
Jelatschitch Gasse	Otto Ernst Gasse
Kersnikgasse	Norbert Jahn Gasse
Kötschergasse	Bartschgasse
Lenan Gasse	Haufgasse
Metelkogasse	Blüchergasse
Magdalenenplatz	Friedrich L. Jahnplatz
Mariengasse	Günter Prien Gasse
Marxgasse	Wolfgang v. Eschenbachgasse
Masarykstrasse	Franz Schubertstrasse
Milkoschitschgasse	Ernst Goll Gasse
Parmagasse	Brahmsgasse
Pfarrhofgasse	Ottokar Kernstock Gasse
Schaffnergasse	Gaussgasse
Volksgartenstrasse	Taurisker Strasse
Wilsongasse	Luschingasse
Žolger Strasse	Narvik Strasse

⁶⁰ »Volksgenossen«, *Marburger Zeitung*, 16. april 1941, str. 5.

⁶¹ »Die neuen Gassen- und Strassennamen der Stadt Marburg«, *Marburger Zeitung*, 8. avgust 1941, str. 5; glej tudi: Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941*, str. 21, 22.

Na okupiranem območju Spodnje Štajerske so nacisti uvedli sistem civilne uprave, ki naj bi deželo in prebivalstvo pripravila za dokončno spojitve z nemškim rajhom. To odločitev so Nemci sprejeli že 27. marca, torej le kratek čas po nemirih, ki so izbruhnili v Kraljevini Jugoslaviji. Že tedaj je bil kot bodoči šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko določen dr. Siegfried Uiberreither. Slednji je oblast nad Spodnjo Štajersko prevzel na velikonočni ponedeljek, 14. aprila 1941, in v razglasu *Štajerskim možem in ženam* predstavil gnev in staro zamero, ki so jo Nemci gojili do Slovencev. Nemci so Slovencem globoko zamerili, da so se leta 1918 odločili za ustanovitev lastne države in jih krivili, da so bili eden izmed dejavnikov, ki so povzročili, da so stoletne sanje o združitvi nemškega rajha z Jadranom propadle. Nemci so kar najhitreje hoteli obračunati z nenemškim prebivalstvom in jugoslovanskimi oblastnimi strukturami. Poseben gnev so gojili do slovenskih duhovnikov lavantinske škofije, med njimi predvsem do dr. Antona Korošca, ki je bil eden izmed protagonistov boja za narodno emancipacijo slovenskega naroda. Slovensko duhovščino so obtoževali, da je sodelovala pri razdiranju avstro-ogrske monarhije in je Slovence hujskala v podporo *Majniški deklaraciji*, ki jo je 30. maja 1917 v avstrijski poslanski zbornici prebral nihče drug kot lavantinski duhovnik dr. Anton Korošec.⁶² Slovensko duhovščino pa je z vidika nacistov dodatno bremenilo tudi dejstvo, da se je Cerkev na slovenskem izrekla za podporo želji Slovencev po narodni emancipaciji, saj se je tedanji ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič v tako imenovani *Ljubljanski izjavi*⁶³ spomladi leta 1918 izrekel za deklaracijsko in s tem vzpodbudil širitev deklaracijskega gibanja na Slovenskem.⁶⁴

⁶² »Eine südslawische Kundgebung«, *Deutsche Wacht*, 30. maj 1917, str. 1; »Das geöffnete Parlament«, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, str. 1; »Von der Parlamentseröffnung«, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, str. 1, 2; »Die Parlamentseröffnung«, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, str. 5; »Bodimo Avstrijci!«, *Štajerc*, 3. junij 1917, str. 1; »Mi nočemo tujega jarma«, *Štajerc*, 24. junij 1917, str. 1; »Die innere Umgestaltung Österreichs«, *Deutsche Wacht*, 6. junij 1917, str. 1.

O vprašanju nemških reakcij na objavo Majniške deklaracije glej: Gregor Jenuš in Darko Friš, Die reaktion der Deutschen in der Untersteiermark auf die Mai-Deklaration, str. 141–169.

⁶³ Več o Ljubljanski izjavi glej: Jurij Perovšek, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. V: Fischer (ur.): *Slovenska novejša zgodovina*, str. 158–162.

⁶⁴ Jenuš, Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad avstro-ogrske monarhije ter njena integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, str. 303, 304.

Več o majniški deklaraciji in deklaracijskem gibanju glej: Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije – del I, str. 99–106; Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije – del II, str. 357–381.

Uiberreither je v svojem govoru, ki ga je imel po prevzemu oblasti aprila 1941, pozval vse Štajerce, ki so se čutili Nemce, da so sodelovali pri čiščenju dežele.

»/.../ Mi bomo to deželo tako nase navezali, da bo prostor samo za Nemce in Štajerce, ki so se desetletja zvesto in tovariško z ramo ob rami borili s sonarodnjaki, ki so v krvavem sorodstvu in ki so si v zadnjih desetletjih z vsemi vlakni svojega srca želeli priključitev na Nemčijo /.../ In vse drugo, dragi sonarodnjaki, to ne prikrivam, mora ven.«⁶⁵

Kljub Uiberreitherjevim grožnjam v nemškem časopisju pa je nemška civilna oblast prebivalstvu v slovenskih časnikih sporočala, da se jim ni bilo treba ničesar bati, saj jim je nemška vojska zagotavljala popolno varnost za njihovo premoženje in osebnost. »Kdor se ponaša mirno in lojalno, se mu ni treba ničesar bati.«⁶⁶

Kot sedež Uiberreitherjeve civilne uprave je zaradi bližine deželnega glavnega mesta bil izbran Maribor,⁶⁷ nekdanj nemška trdnjava na Spodnjem Štajerskem. Sedež njegove uprave je bil v prostorih *Državne realne gimnazije* na današnjem Trgu generala Maistra. Uradi šefa nemške nacistične oblasti so šteli le 54 ljudi in so bili organizacijsko 'kopija' državnega namestništva v Gradcu. Ni treba posebno izpostavljati, da je jezik uradov po več kot 23 letih ponovno postal nemški. Problem, s katerim se je Uiberreither srečeval, pa je bil ta, da je na Spodnjem Štajerskem zaradi velikega vala izseljevanja Nemcev iz teh dežel po *véliki vojni* primanjkovalo pristnega, ideološko izurjenega nemškega kadra. Slednje se je zrcalilo v reorganizaciji upravnih območji. Spodnja Štajerska je tako po njegovem prihodu bila upravno ponovno razdeljena. Ustanovljenih je bilo pet podeželskih okrožij za mesta Maribor, Celje, Ptuj, Trbovlje in Brežice. Reorganizacija okrožij in okrajev je Uiberreitherju olajšala delo, vendar pomanjkanja kadra in organiziranosti uradniškega aparata deželnega glavnega mesta Gradec ni mogla zamenjati. Zato je Maribor sedež nacistične civilne oblasti ostal le do 15. novembra 1941, ko je prišlo do selitve le-tega v Gradec. Kljub vsemu je Uiberreithejeva nova civilna oblast vsaj na videz zamenjala vojaško in se

⁶⁵ »Es spricht der Gauleiter«, *Marburger Zeitung*, 15. april 1941, str. 1.

⁶⁶ »Objava za zasedeno jugoslovansko ozemlje«, *Slovenski gospodar*, 9. april 1941, str. 2.

⁶⁷ Maribor je bil zaradi pomanjkanja kadra upravno deljen na dve okrožji. Maribor podeželje in Maribor mesto. Okrožje Maribor mesto je imelo osem okrajev: Radvanje, Studenci, Limbuš, Pobrežje in Hoče na desnem bregu reke Drave ter Maribor center, Kamnica, Košaki na levem bregu.

Prim.: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 501.

Več o upravni delitvi Maribora po nacistični okupaciji glej v: Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 33–43.

morala lotiti reorganizacije mestne uprave. V vseh mestih so bili postavljeni novi župani, ki so izhajali iz vrst *Švabsko-nemškega kulturbunda* in so bili imenovani kot 'uradujoči župani' (*Amtsbürgermeister*).⁶⁸

Švabsko-nemški kulturbund je v prvih dneh po okupaciji odigral izjemno pomembno vlogo pri zagotavljanju reda in miru v mestu in nacističnim vojaškim enotam predstavljal poseben vir informacij. Člani le-tega so bili v prvih tednih (nekako do 24. aprila 1941) vključeni v okvir policije, ki jo je do 24. aprila vodil dr. Gerhard Pfimer. Prav policija je namreč bila najpomembnejše sredstvo šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem. Vodil jo je polkovnik Otto Lurker, ki je sicer do aprila 1941 vodil odsek varnostne policije ali tako imenovanega Gestapa v Gradcu.⁶⁹

Čeprav *Švabsko-nemškemu kulturbundu* ni mogoče odrekati, da je igral pomembno vlogo pred in med okupacijo, pa je slednjo po Uiberreitherjevem prihodu formalno zgubil.⁷⁰ Z odredbo šefa civilne uprave Uiberreitherja je bila namreč 10. maja 1941 ustanovljena *Štajerska domovinska zveza* (*Steirischer Heimatbund*), ki je bila pravno-formalno ustanovljena kot društvo. Dejansko pa je bil njen pomen globlji. Bila je namreč edina dovoljena politična organizacija, ki je lahko delovala v času druge svetovne vojne v nemškem okupacijskem območju in je veliko svojih članov prevzela ravno iz *Švabsko-nemškega kulturbunda*. Namen *Štajerske domovinske zveze* je bil delovati kot zveza, ki bi novačila simpatizerje nacistične ideologije in na tak način postopoma prerasla v lokalno različico NSDAP. Vendar je treba izpostaviti, da do slednjega ni nikoli prišlo. Njen vodja je postal dotedanji šef organizacijskega urada v pokrajinskem vodstvu NSDAP za Štajersko, polkovnik Franz Steindel.⁷¹ Da je bil končni cilj ustanovitve *Štajerske domovinske zveze* ustanovitev lokalne skupine NSDAP, je razvidno že iz njene strukture, ki je bila hierarhična. V njenem okviru so bili ustanovljeni posebni odbori in krajevne skupine, ki so delovali kot posamezne celice na lokalni ravni. Mesto Maribor je imelo posebno okrožje *Štajerske domovinske zveze*, njen vodja pa je postal nekdanji 'prvi mož' *Švabsko-nemškega kulturbunda* Josef Klingberg.⁷²

⁶⁸ Ferenc, Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, str. 31–56.

⁶⁹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 74; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 502; Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941*, str. 45.

⁷⁰ Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 43.

⁷¹ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 79; Žnidarič, *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941*, str. 78–100; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 503.

⁷² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 210–218; Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 43–46; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 505.

Veliko bolj kot sama organizacijska struktura *Štajerske domovinske zveze* pa v oči bode njena članska podoba. V načinu izbire njenih članov se je namreč videl njen pravi namen, in sicer raznarodovanje ali ponemčevanje. V *Štajersko domovinsko zvezo* so lahko pristopile le polnoletne osebe. S podpisom pristopne izjave so bili izpostavljeni postopku ugotavljanja rasne pripadnosti ali rasne čistosti, kakršno so vpeljali *Nürnberški rasni zakoni*, objavljeni 15. septembra 1935. Vsak kandidat za sprejem v *Štajersko domovinsko zvezo* je moral osebno pristopiti pred posebno sprejemno komisijo. Na razgovor je moral prinesiti izpolnjen pristopni obrazec, osebni dokument, krstni list in vso drugo dokazno gradivo, ki je pričalo o tem, da je že pred vojno deloval za 'nemško stvar'. Kandidat je tako bil deležen političnega in hkrati tudi rasnega ocenjevanja.⁷³ Slednjemu so se izognili Nemci, ki so bivali na mariborskem območju že pred vojno in člani *Švabsko-nemškega kulturbunda*. Glede na oceno komisije je bilo kandidatom dodeljeno članstvo. Slednje je lahko bilo začasno ali dokončno. Prav tako pa jim je bila dodeljena barvna legitimacija ali članska izkaznica, ki je predstavljala edino obliko osebnega dokumenta v nemškem okupacijskem območju. Glede na barvo legitimacije je bilo mogoče ugotoviti, ali je bila oseba vredna 'zaupanja' nacistične oblasti. Dokončni člani so tako dobili rdeče legitimacije, medtem ko so osebe na 'preizkušnji' prejele zeleno legitimacijo. Legitimacija oziroma članstvo v *Štajerski domovinski zvezi* je bilo pogoj za pridobitev nemškega državljanstva, ki so ga dobili vsi člani *Štajerske domovinske zveze* oziroma imetniki rdečih legitimacij s stalnim bivališčem na dan 14. aprila 1941 na Spodnjem Štajerskem. Osebe z zelenimi legitimacijami pa so dobile državljanstvo na preklic.^{74, 75}

⁷³ Tone Ferenc ocenjuje, da je večina prebivalstva mariborskega območja sodila v rasno skupino III, za katere so nacistični ideologi menili, da so bili rasno 'oporečni', mešanci. Prim.: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 210–218, 752.

⁷⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 210–218; Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 43–46; Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 33, 34; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 505.

⁷⁵ V okviru *Štajerske domovinske zveze* je delovala tudi posebna mladinska organizacija, ki se je imenovala Nemška mladina (Deutsche Jugend). Po vzoru sorodnega društva iz začetka 20. stoletja *Deutscher Schulverein* je bil glavni namen te organizacije, da bi se lokalno prebivalstvo kar se da zgodaj srečalo z nacistično ideologijo. Tako ne preseneča, da je bil njen osnovni namen »/.../ telesna, duševna in vojaška vzgoja 'spodnještajerske' mladine v duhu nacionalsocializma.«

Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 94, 95; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 505.

Veliko bolj kot propagandna dejavnost *Štajerske domovinske zveze*, ki je obsegala prirejanje tečajev nemškega jezika, zborovanj in novačenj, bode v oči sodelovanje članov organizacije pri izvajanju ponemčevanja in raznarodovalnih ukrepov nacistične civilne oblasti. Poudariti je treba, da je nacistična oblast s temi aktivnostmi pričela že pred ustanovitvijo *Štajerske domovinske zveze*, vendar pa tudi, da je bila organizacija ustanovljena ravno zato, da bi v teh akcijah nudila potrebno podporo.⁷⁶

Nacistična oblast je kmalu po prevzemu oblasti pričela s spreminjanjem podobe okupiranega ozemlja. Njeni ukrepi so obsegali tako administrativne ukrepe v smislu spreminjanja imen krajev in ulic, ukinitve društev in slovenskih oziroma v najširšem smislu jugoslovanskih kulturnih organizacij ter posege v vsakdanje, kulturno in versko življenje, tako je bil 22. aprila 1941 vzpostavljen urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva in ukinitveni komisar. Naloga tega ukinitvenega komisarja je bila, da je razpuščal slovenska društva in organizacije, medtem ko je komisar za utrjevanje nemštva skrbel za zaplembo njihovega premoženja. V Mariboru je tako bilo v prvih tednih okupacije ukinjenih 451 društev in organizacij. Najprej je ukinitve doletela kulturna, politična, verska in športna društva. Med njimi posebno takšna, ki so, kot ugotavlja Jure Maček, poudarjala krepitve slovenske in jugoslovanske narodne zavesti.⁷⁷ Iz podobnih razlogov so bile ukinitve deležne tudi slovenske šole. Nacistična oblast je po prihodu v Maribor ukinila vse slovenske šole: 5 gimnazij in učiteljskih, 5 meščanskih šol, 13 strokovnih šol, 23 osnovnih šol, 4 otroške vrtce, kakor tudi bogoslovno šolo in deško semenišče. Skupno je tako bilo ukinjenih 52 slovenskih šol, ki so jih nadomestili z 42 nemškimi šolami. Kako pomembno je bilo imeti v svojih rokah šolstvo, so se lahko slovenski prebivalci Spodnje Štajerske prepričali v desetletjih pred vojno, ko je organizacija *Deutscher Schulverein* s pritiski na slovenske otroke v osnovnih šolah vzgajala bodoče generacije nemških privrženecov, 'nemškutarjev'. V času avstro-ogrske monarhije je bilo šolstvo celo vzrok političnih kriz, kot nam dokazuje *celjsko gimnazijsko vprašanje*. Krizo je 22. februarja 1894 sprožila interpelacija dr. Lavoslava Gregoreca, ki je v državnem zboru vložil interpelacijo, v kateri je opisal 'grozljive' razmere na celjski gimnaziji. Razmere je opisal kot nemogoče, saj naj bi profesorski kader bil nadvse

⁷⁶ Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945*, str. 52.

⁷⁷ Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 111–112; Maček, *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem*; Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 508.

pristranski ter strogo nemško nacionalen, kar je imelo za posledico, da so slovenski dijaki gimnazijo obiskovali tudi do devet let. Slovenci so zato od Ministrstva za uk zahtevali ustanovitev slovenskih vzporednic na gimnaziji v Celju, česar pa Nemci nikakor niso hoteli dopustiti.⁷⁸ Sočasno s temi aktivnostmi pa sta bila mesto Maribor in Spodnja Štajerska deležna tudi drugih pritiskov, ki so zadevali njeno prebivalstvo. Slednje je namreč bilo izpostavljeno ponemčevalnim in raznarodovalnim ukrepom, katerih posledice so bili množičen beg slovenskega prebivalstva ali aretacije in množične deportacije le-tega.⁷⁹

Prvim aretacijam slovenskega prebivalstva v Mariboru smo bili priča že zelo zgodaj. Le tri dni po zasedbi mesta, v noči na 11. april 1941, je prišlo do prvih akcij proti slovenski intelektualni eliti. V teh akcijah je pomembno vlogo igral *Švabsko-nemški kulturbund*, saj je pripravil sezname oseb, ki so bili nacistični ideologiji nevarni in jih je bilo treba odstraniti. Okoli 300 ljudi je bilo tako v dneh med 11. in 14. aprilom 1941 odpeljanih v vojašnico v mariborskem predmestju Melje, ki je bila aprila 1941 postopoma preoblikovana v nekakšno zbirno taborišče. Med zaporniki so se znašli politični nasprotniki, funkcionarji ukinjenih jugoslovanskih političnih strank, člani Sokola, učitelji in profesorji ter seveda tudi duhovniki.⁸⁰

Ravno duhovniki se zdi so bili pri okupatorju posebno osovraženi, saj so imeli izjemno velik vpliv na slovensko prebivalstvo, zato ne preseneča, da je nacistična oblast poskušala ta vpliv razbiti. Cerkveno jurisdikcijo nad ozemljem Dravske banovine sta pred okupacijo imeli dve škofiji: ljubljanska škofija s sedežem v Ljubljani pod vodstvom škofa Gregorija Rožmana ter lavantinska škofija pod vodstvom škofa Ivana Jožefa Tomažiča s sedežem v Mariboru. Slednje se je v prvih dneh aprila 1941 spremenilo. Celotno

⁷⁸ Avgust Reisman: »Mariborsko šolstvo«, *Jutro*, 26. november 1922, str. 6; Vovko, *Učilnice na temni strani meseca*, str. 195.

Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem*, str. 170–193; Schmidt, *Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti*, str. 9–29; Gabrič, *Šolski sistemi na Slovenskem v 20. stoletju*, str. 238; Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, str. 20; Maček, *Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 – do sprejetja zakona o meščanskih šolah*, str. 124, 125; Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 238, 239; Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski*, str. 158, 159.

⁷⁹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 177, 179, 187, 198, 199; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 96.

Za strnjen pregled ukrepov glej tudi: Čoh, *Maribor v času druge svetovne vojne*, str. 505–516.

⁸⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 177, 179, 187, 198, 199; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 96.

območje lavantinske škofije (Štajerska, Mežiška dolina in štiri občine v Prekmurju) je tako prešlo pod nemško oblast.⁸¹

V trenutku okupacije slovenskega ozemlja s strani nemške nacistične oblasti v letu 1941 je lavantinska škofija obsegala obširno ozemlje, ki je bilo razdeljeno na 24 dekanij, 223 župnij in 1 ekspozituro. Zraven matičnega ozemlja je lavantinski škof kot apostolski administrator upravljala tudi 3 župnije sekovske škofije, 2 dekaniji s 13 župnijami iz krške škofije ter 2 dekaniji z 18 župnijami sombotelske škofije. Skupno je tako pod nadzorom mariborskega lavantinskega škofa tedaj bilo 28 dekanij z 257 župnijami in skupno 485 duhovniki. Po okupaciji so Nemci izpod jurisdikcije lavantinskega škofa izvzeli župnije sekovske in krške škofije. Prekmurje pa je bilo vključeno v okvir madžarske okupacijske cone.⁸²

Nacistične oblasti se pri zasedanju ozemlja lavantinske škofije niso držale mednarodnih konvencij in vojnega prava, ki je veljalo za vojne razmere. Kot ugotavlja Miloš Ribař, je okupator odkrito kršil *Pravilnik o zakonih in običajih vojne na kopnem*, ki je bil sprejet že leta 1907. Slednji je namreč določal, da je bila okupacija določenega ozemlja lahko le začasna in da kljub vojnemu stanju okupacijske oblasti niso smele uvajati sprememb, ki bi trajno spreminjale upravno, sodno in zakonodajno podobo zasedenega ozemlja. Posebno se je omenjeni pravilnik izrekal tudi glede ustanov, ki so bile namenjene pastoralnemu delu oziroma bogoslužju. Nemci so navedene mednarodne konvencije odkrito kršili. Tako so že slab teden po izvedbi okupacije uvedli kot edino plačilno sredstvo nemške marke, na poštah so do tedaj smeli uporabljati le še nemške znamke. Nemci so ozemlje Spodnje Štajerske namreč pojmovali kot 'pranemško', kot ozemlje, ki jim je bilo s Pariško mirovno pogodbo, podpisano 10. septembra 1919, prisilno odvzeto.⁸³ Nacistična oblast je zato poskušala v najkrajšem možnem času na Spodnjem Štajerskem ponovno uvesti nemško kulturo, zato je bilo treba vse elemente, ki so bili tej oblasti ali kulturi v napoto, odstraniti. Pod drobnogledom nacistične oblasti so se znašli tudi duhovniki lavantinske škofije. Sodili so namreč v okvir skupine slovenskega izobraženstva, ki ga je bilo po napotkih Reichsfürerja SS Heinricha Himmlerja treba odstraniti, saj so predstavljali element, ki bi utegnil nemškim okupacijskim silam povzročati težave. Takšno mnenje so Nemci zagovarjali zaradi dogodkov

⁸¹ Griesser-Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno, str. 301.

⁸² Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 49; Griesser-Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno, str. 301.

⁸³ Jenuš, Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci, str. 669–690.

ob razpadu avstro-ogrske monarhije, ko je glavni nosilec slovenskega boja za narodno emancipacijo ravno bilo izobraženstvo in duhovščina.⁸⁴ Duhovščina lavantinske škofije se je znašla v posebno težkem položaju, saj je bila prepuščena na milost in nemilost šefu civilne uprave na Spodnjem Štajerskem Üiberreitherju. Čeprav je nemška vlada s Sv. sedežem 20. julija 1933 podpisala konkordat, ki je urejal pravni položaj Cerkve in duhovščine v nemškem rajhu, je lavantinska škofija iz tega konkordata bila izvzeta, saj ni bila del nemške države, marveč le okupirano območje. Nemci so sicer večkrat poudarili, da bo Spodnja Štajerska ponovno postala del rajha, a so uradno priključitev neprestano prestavljali in je dejansko niso nikoli izvedli.⁸⁵

Duhovniki lavantinske škofije so bili podvrženi različnim ukrepom in 'šikaniranju' nemških oblasti. Hišne preiskave, legitimacije, aretacije ali celo izgon so bili za njih in tudi za drugo prebivalstvo tedaj nekaj povsem vsakodnevnega. Hišna preiskava je tako doletela tudi škofa Tomažiča, ki so mu le dan po okupaciji mesta Maribor 'vdrli' v kapitelj ter v župnišče. Če je škof Tomažič – kot lavantinski škof – imel srečo, da ga ni doletel kakšen hujši nemški ukrep, pa njegovi duhovniki te sreče niso imeli. Izpostavljeni so bili zastraševanju, izsiljevanju, posmehu in so bili prisiljeni težko fizično delati. Duhovniki so bili zraven fizičnih kazni in prisilnega dela podvrženi tudi žalitvam nemških vojakov, ki so jih, kot je zapisal Vinko Munda ob dvajsetletnici izгона slovenskih duhovnikov iz Spodnje Štajerske leta 1961, zmerjali s psovkami, kot so »*Verfluchter Saupfaff*«, »*schwarzer Christusjünger*«, »*Faulenzer*« ali »*schwarzer Hund*«. ⁸⁶

Posebna usoda je doletela duhovnike, ki so službovali na območju Prelekije, Dravskega polja ali na območju Haloz. Na Himmlerjev dekret jih je gestapo namreč med 19. aprilom in 20. majem 1941 pričel izseljevati čez mejo na Hrvaško, v novoustanovljeni. Najprej so se lotili čiščenja ptujskega, ormoškega in ljutomerskega okraja. Tako so brez prtljage ali kakršnega koli predhodnega opozorila izselili ali kar izgnali 46 škofijskih, 33 redovnih duhovnikov in 4 redovne brate.⁸⁷ Na omenjenem območju so pustili vsega skupaj 9 aktivnih duhovnikov in 3 duhovnike v pokoju. Izseljeni duhovniki so dejansko imeli srečo v nesreči, začasno zavetišče so našli v zagrebški škofiji. Vendar to je bil samo začetek vala izselitev. Duhovniki

⁸⁴ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, str. 190–197.

⁸⁵ Ribač, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 48.

⁸⁶ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 577–597.

⁸⁷ Ribač, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 55.

so sodili v tako imenovano skupino A – nemškemu narodu sovražno prebivalstvo, ki ga je bilo treba takoj izseliti. Večino lavantinskih duhovnikov so odredi gestapa najprej odvedli v razne vojašnice, kot je vojašnica v Melju v Mariboru, v zapore in zbirne centre, kot so Stari pisker in kapucinski samostan v Celju, graščina v Gornjem Gradu, grad Konjice, župnišče v Šmartnem pri Slovenj Gradcu ter sodna hiša v Laškem in Krškem. Od tod se je usoda duhovnikov nadaljevala v zbirnem taborišču v Rajhenburgu, kjer so povečini ostali nekaj tednov na prisilnem delu (gradnje cest, barak, delo v gozdu itd.).⁸⁸ Nato je sledila preselitev. Do julija 1941 so tako v Srbijo izselili več kot 5000 Slovencev, ki so se znašli na seznamih Kulturbund, pripravljenih še pred okupacijo ozemlja. Na teh seznamih se je znašlo več kot 300 slovenskih duhovnikov. Do 5. julija 1941 so tako ob izgonu obmejnih duhovnikov prisilno preselili še 165 lavantinskih škofijskih duhovnikov, 13 redovnih duhovnikov in 25 redovnih bratov ter 1 bogoslovca s področja lavantinske škofije. Skupno je tako bilo na Hrvaško iz lavantinske škofije izgnanih 284 škofijskih in 81 redovnih duhovnikov.⁸⁹

Na področju lavantinske škofije je ob koncu izgonov ostalo aktivnih le še 87 slovenskih duhovnikov, to pa je povzročilo, da je bilo od 240 župnij v lavantinski škofiji zasedenih le še 90. Slednje je nemškim nacističnim oblastnem seveda dajalo priložnost, da so pričeli z naseljevanjem svojih nemških duhovnikov, ki bi zapolnili nastalo praznino in preko vere nadaljevali s ponemčevanjem Spodnje Štajerske.⁹⁰ Slednje je bilo potrebno tudi zato, ker se je lavantinski škof Tomažič spretno izmikal navodilom nemške civilne oblasti, ki ga je že kmalu po okupaciji pozvala, da mora kot edini jezik v cerkvenem obredju uvesti nemščino. Škof se je glede vprašanja uvedbe nemščine kot edinega obrednega jezika izrekel, da te pristojnosti nima, saj da mu je izvajanje bogoslužja v splošno razumljivem jeziku zapovedovala cerkvena postava, ki se ji ni smel upreti, saj bi se s tem uprl božjim zapovedim, cerkvenim predpisom in svoji vesti. Prepoved uporabe določenega jezika je namreč bila politična odločitev, katoliška Cerkev pa se s politiko ni ukvarjala. Do prepovedi je dejansko prišlo leta 1942, ko so slovenščino oziroma druge jezike lahko uporabljali izključno le še pri spovedi. V lavantinski škofiji so se duhovniki domislili številnih ukan,

⁸⁸ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 584–589.

⁸⁹ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 578–579; Ribač, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 56–59.

⁹⁰ Munda, *Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov*, str. 592, 593.

tako so v cerkvenem petju, pri cerkvenih oznanilih, zahvalah itd. namesto nemščine uvedli latinščino.⁹¹

Večji problem kot jezik pa je bilo zagotavljanje bogoslužji in dušnega pastirstva, saj je zaradi izгона ali internacij duhovnikov primanjkovalo. Nemške oblasti so od škofa Tomažiča zahtevale, da je izpad duhovščine nadomestil z duhovniki sekovske škofije, ki so seveda bili Nemci. Tako so v graških časnikih, ko so objavljali razglase za duhovniško službo celo izrecno zapisali, da znanje slovenskega jezika ni bilo potrebno. Kljub vsemu ponemčevalni proces nemške oblasti ni obrodil sadov. Leta 1943 je namreč v lavantinski škofiji bilo 149 dušnih pastirjev, od tega le 62 duhovnikov iz sekovske škofije, ki sami ponemčevanja, kljub pretežno nemškem bogoslužju, niso uspeli izvesti.⁹²

Ukrepi zoper duhovščino so bili izjemno ostri, enako pa velja tudi za ukrepe proti civilnemu prebivalstvu, ki je bilo izpostavljeno množičnemu izseljevanju s slovenskega ozemlja. Heinrich Himmler je tako ob svojem obisku v Mariboru 18. aprila 1941 izdal »/.../ posebne smernice za izselitev tujerodnih elementov iz območja Spodnje Štajerske«. Slednje je pomenilo izgon več tisoč slovenskih Primorcev, ki so se v Mariboru naselili po podpisu *Rapalske pogodbe* in so imeli izjemno velik vpliv na razvoj slovenske kulture v tridesetih in štiridesetih letih prejšnjega stoletja, ter tudi izgon prebivalstva, to pa je bilo ocenjeno kot »/.../ rasno neustrezni element«. Kot ugotavlja Tone Ferenc, je nacistična oblast imela načrte, da bi od maja do oktobra 1941 izgnala med 220.000 in 260.000 Slovencev. Slednje k sreči zaradi uspešnega narodnoosvobodilnega boja ni bilo realizirano.⁹³ Z izseljevanjem in aretacijami si je nacistična oblast uspela zagotoviti dostop do premoženja ljudi, saj so izseljeni prebivalci lahko na pot vzeli le najnujnejše, njihova lastnina pa je bila zaplenjena in je prešla v roke Nemcev. Ravno to bi lahko z vidika nacistične politike ocenili kot 'pozitivni' učinek ukrepov, ki so brez dvoma bili razlog več, da so se člani *Štajerske domovinske zveze* množično udeleževali delovnih akcij.⁹⁴ Zraven premoženja, ki so ga uspeli pridobiti od civilnega prebivalstva, so veliko premoženja Nemci uspeli dobiti tudi z ukinjanjem kulturnih organizacij, društev. V le dveh mesecih so ukinili, zaplenili in zasedli lastnino 451 društev, prav tako pa pod svoj nadzor postavili knjižnično in publicistično dejavnost, gledališče (slednje

⁹¹ Ribař, *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*, str. 60.

⁹² Prav tam, str. 62.

⁹³ Ferenc, *Množično izganjanje Slovencev*, str. 17–40.

⁹⁴ Žnidarič, *Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v Mariboru leta 1941*, str. 289–291; glej tudi: Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 111, 112.

zaradi mobilizacij moškega prebivalstva med vojno ni delovalo) in kinematografe. S tem pa so pomembno vplivali na oblikovanje javnega mnenja in propagando.⁹⁵

S trajanjem druge svetovne vojne in okupacije so Nemci, ki so že tradicionalno bili v slovenski štajerski družbi stigmatizirani kot izkoriščevalci slovenskega naroda, postajali vse bolj osovraženi. Posledica je bilo postopno oblikovanje uporniškega gibanja, ki pa v primerjavi z osrednjo in zahodno Slovenijo na Štajerskem ni uspela zaživeti ali se razmahniti tako množično kot v italijanskem okupacijskem območju. Vzrok takšnega stanja je bila izjemno učinkovita nemška obveščevalna mreža, k čemur so seveda pripomogli pripadniki *Štajerske domovinske zveze*, ki je posamezne uporniške celice uspela hitro odkriti in jih zadušiti.⁹⁶ Ravno ta izjemna učinkovitost nemške obveščevalne mreže je mariborske pripadnike osvobodilne fronte vzpodbujala k hitrim akcijam. Tako je bilo 22. junija 1941 sklenjeno, da so morali Slovenci v odkrit boj proti Nemcem in s pomočjo sabotažnih akcij uničiti njihovo napredovanje.⁹⁷ Vendar pa je treba poudariti, da so Slovenci z narodnoosvobodilnim bojem in trajanjem vojne izzvali nemško nacistično divjanje in nasilje, ki se je kazalo v množičnih aretacijah, maltretiranju ljudi, da bi izdali slovenske saboterje, in deportacijah v razna delovna taborišča povsod po nemškem rajhu. Zelo slikovit je podatek, da je bilo samo na mariborskem območju po 24. avgustu 1941, ko je bilo usmrčenih prvih 13 slovenskih talcev, pa do konca vojne usmrčenih 689 oseb ali nekaj več kot 40 odstotkov vseh oseb, ki jih je nacistična oblast usmrtila na slovenskem Štajerskem med drugo svetovno vojno.⁹⁸

SEZNAM OKRAJŠAV

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AŠ – arhivska škatla

⁹⁵ Hartman, Knjižnice v Mariboru, str. 701, 702; Hartman, Dramsko gledališče v Mariboru, str. 687; Špendal, Glasbene predstave v mariborskem gledališču, str. 672.

⁹⁶ Penič, Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941–1945, str. 204; Deželak Barič, Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem 1941–1943, str. 109–111; Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* str. 190; glej tudi: Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 516.

⁹⁷ Žnidarič, *Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*, str. 51; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 175–183.

⁹⁸ Žnidarič, *Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*, str. 424, 428, 429; Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, str. 195–197, 203–205; Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, str. 524.

Gestapo – tajna državna policija (nem. *Geheime Staatspolizei*)

Kraljevina SHS – Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev

NDH – Neodvisna država Hrvaška (hrv. *Nezavisna Država Hrvatska*)

NSDAP – Nacionalsocialistična nemška delavska stranka (nem. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SS – zaščitni vod (nem. *Schutzstaffel*)

VIRI IN LITERATURA

Časniško gradivo

Cillier Zeitung, 1924.

Deutsche Wacht, 1917.

Jutro, 1922.

Marburger Zeitung, 1917, 1919, 1935, 1941.

Mariborski delavec, 1919.

Slovenec, 1919, 1936

Slovenski gospodar, 1918, 1919, 1938, 1941.

Slovenski narod, 1923.

Straža, 1918.

Štajerc, 1917.

Tabor, 1922.

Viri

ARS, AS 537, AŠ 18, Zapisnik seje Glavnega odbora OF v Ljubljani z dne, 15. decembra 1945.

PAM, fond Narodni svet za Štajersko – Ovoj 1 – Prvo povelje generala Rudolfa Maistra, 1. november 1918, 1/109.

PAM, fond Prevratni dogodki na Štajerskem, AŠ1, Ukaz o vojaški oblasti, pr2037.

PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 161 – Ovoj Sejni spisi 1920, seja mestnega sosveta, 19. maj 1920.

PAM, fond Mestna občina Maribor, AŠ 162 – Ovoj Sejni spisi 1925, seja mestnega sveta MOM, 7. april 1925.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Knittelfelder Sängerverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Wildoner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 3. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Akademischer Gesangsverein in Wien ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Leobner Männergesangsverein ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Deutscher Sängerverein Straß ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 4. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1922, Čestitka Männer-Gesangs-Verein 'Liederkrantz' Franzensbad ob 75. letnici delovanja Nemškega moškega pevskega društva Maribor, 6. februar 1922.

PAM, fond Nemško moško pevsko društvo Maribor, AŠ 1, Ovoj 1.1.7 – Razni dopisi 1936, Pismo Nemškemu moškemu pevkemu društvu Maribor iz Novega Sada, 9. september 1936.

Literatura

Rudolf Günther Ardelt, Die Sozialdemokratie und der 'Anschluß'. V: Heinz Arnberger, Winfried R. Garscha, Rudolf Günter Ardelt, Christa Mitterrutzner (ur.), *Anschluß 1938. Eine Dokumentation*. Dunaj, 1988, str. 60–68.

Erwin Barta, Karl Bell, *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Dresden, 1930.

Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor, 1989.

Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Dunaj, 1907.

Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana, 1966.

Johann Böhm, *Die Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941. Innen und Außenpolitik als Symptome des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und jugoslawischer Regierung*. Frankfurt am Main, 2009.

Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor, 1997.

Janez Cvirn: Nemci na Slovenskem (1848–1941). V: Dušan Nečak (ur.), *Nemci na Slovenskem 1941–1955. Razprave*. Ljubljana, 1998, str. 53–98.

Mateja Čoh, Maribor v času druge svetovne vojne, *Studia historica Slovenica* (2006), št. 2–3, 495–530.

Vida Deželak Barič, Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem 1941–1943 s stališča njene organiziranosti. *Prispevki za novejšo zgodovino* (1987), št. 1–2, 105–132.

Ervin Dolenc, Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji. V: Dušan Nečak (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju/Slowenische-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana 2004, str. 81–94.

Tone Ferenc, Množično izganjanje Slovencev – okupatorjev ukrep za uničenje slovenskega naroda. V: Franc Šetinc (ur.): *Izgnanci. Zbornik slovenskih izgnancev 1941–1945*. Ljubljana, 1993, str. 19–107.

Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor, 1968.

Tone Ferenc, Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* (1980), št. 1–2, str. 31–56.

Jerneja Ferlež, Prebivalstvo Maribora 1848–1991. *Studia Historica Slovenica* (2002), št. 1, 79–125.

Jasna Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana, 2006.

Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem* [e-knjiga]. Ljubljana, 2009.

Aleš Gabrič, Šolski sistemi na Slovenskem v 20. stoletju. *Šolska kronika* (2001), št. 2, 236–250.

Metka Gelt, *Vpliv Kulturbunda na nemška društva v Mariboru (1930–1939), [magistrsko delo]*. Maribor, 2011.

Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod – Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana, 2007.

Tamara Griesser Pečar, Škof Ivan Tomažič med drugo svetovno vojno. V: Edo Škulj (ur.), *Tomažičev simpozij v Rimu*. Rim, 2007.

Bruno Hartman, Dramsko gledališče v Mariboru. V: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec (ur.), *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor, 1991, str. 677–694.

Bruno Hartman, Knjižnice v Mariboru. V: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec (ur.), *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor, 1991, str. 695–704.

Bruno Hartman, *Rudolf Maister, general in pesnik*. Ljubljana, 1998.

Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. The short twentieth century 1914–1991*. London, 2006.

Stanko Janežič (ur.), *Škof dr. Ivan Jožef Tomažič (1876–1949). Ob 120-letnici rojstva*. Maribor, 1996.

Gregor Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski. Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi*. Maribor, 2011.

Gregor Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev [doktorska disertacija]*. Maribor, 2011.

Gregor Jenuš, Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad Avstro-ogrske monarhije ter njena integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. V: Bojan Balkovec (ur.), *Jugoslavija v času. Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana, 2009, str. 299–315.

Gregor Jenuš, Štajersko vprašanje in vloga dr. Franca Kovačiča na pariški mirovni konferenci. *Studia historica Slovenica* (2009), št. 2–3, str. 669–690.

Pieter M. Judson, *Gurdians of the Nation. Activists on the language frontiers of Imperial Austria*. London, 2006.

Stefan Karner, *Die Steiermark im Dritten Reich 1938–1945*. Gradec 1986.

George Kennan, *Bismarcks europäisches System in der Auflösung*. Frankfurt am Main, 1981.

Matjaž Klemenčič, Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991. V: Christian Stenner (ur), *Steirische Slowenen. Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor*. Gradec, 1994, str. 39–56.

Matjaž Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1979), št. 1–2, 350–391.

Robet Kreihbaumer, *Die großen Erzählungen der Politik. Politische Kultur und Parteien in Österreich von der Jahrhundertwende bis 1945*. Dunaj-Köln-Weimar, 2001.

Bogdan Križman, *Vanjska politika jugoslovanske države 1918–1941*. Zagreb, 1975.

Rajmund Lamprecht, *Dogodki, ki so zaznamovali Maribor leta 1941 v luči Marburger Zeitung*. [diplomsko delo]. Maribor, 2009.

Uroš Lipušček, *Ave Wilson. ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana, 2003.

Jure Maček, *Partijska prosvetna politika 1945–1955 na primeru šolstva v Mariboru in okolici* [magistrsko delo]. Maribor, 2011.

Jure Maček, Slovensko meščansko šolstvo po letu 1918 – do sprejetja zakona o meščanskih šolah. *Arhivi* (2007), št. 1–2, 121–141.

Jure Maček, *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem*. Maribor, 2004.

Metod Mikuž, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. Ljubljana, 1960.

Vinko Munda, Ob dvajset letnici izгона slovenskih duhovnikov. *Nova pot* (1961), št. 11–12, str. 577–597.

Oglasnik lavantinske škofije za leto 1940. Maribor, 1940.

Oglasnik lavantinske škofije za leto 1941. Maribor, 1941.

Lojze Penič, Pregled razvoja partizanskih političnih organizacij v mariborskem okrožju v letih 1941–1945. *Borec* (1987), št. 1–2.

Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918*. Ljubljana, 1998.

Rudolf Pertassek, *Marburg von der 'Marchburch' zur Universitätsstadt*. Gradec, 2000.

Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana, 1971.

Dragan Potočnik, *Kulturno dogajanje v Mariboru med 1918 in 1941*. Maribor, 2003.

Rudolf Gustav Puff, *Maribor. Njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor, 1999

Andrej Rahten, Janez Šumrada (ur.), *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev // Les cinq grands et la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*. Ljubljana, 2011.

Mateja Ratej, Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941. *Studia historica Slovenica* (2006), št. 2–3, str. 445–466.

Miloš Ribař, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945. V: Anton Ožinger (ur.), *Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije. 1228–1978*. Maribor, 1978, str. 44–102.

Vlado Schmidt, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. V: Vlado Schmidt, Melik Vasilij, France Ostanek (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana, 1970, str. 9–29.

Walter Schnefess, *Deutschum in Süd – Ost – Europa*. Leipzig, 1939.

Ivan Senekovič, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru. *Kronika slovenskih mest* (1936), št. 1, str. 59–64.

Matija Slavič, Državni prevrat v mariborski oblasti. V: Josip Mal (ur.): *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana, 1928, str. 215–269.

Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije. *Zgodovinski časopis* (1992), št. 3, str. 357–381.

Vlasta Stavbar, Izjave v podporo Majniške deklaracije. *Zgodovinski časopis* (1993), št. 1, str. 99–106.

Manica Špendal, Glasbene predstave v mariborskem gledališču. V: Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec (ur.): *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor, 1991, str. 663–676.

Lojze Ude, *Boj za severno mejo*. Maribor, 1977.

Uradni list narodne vlade SHS v Sloveniji (4. 11. 1918–30. 1. 1919).

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd, 1926.

Andrej Vovko, Učilnice na temni strani meseca. V: Andrej Apalc (ur.), *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990. Zbornik člankov in dokumentov*. Ljubljana, 1998, str. 195–203.

Wilhelm Winkler, *Statistisches Handbuch der europäischen Nationalitäten*. Dunaj-Leipzig, 1931.

Jay Winter, Blaine Baggett, *The Great War and the Shaping of the Twentieth Century*. London, 1996.

Mojca Zadravec, *Mestna občina Mariborska 1919–1921 [diplomsko delo]*. Maribor, 2011.

Tone Zorn, Koroški Slovenci v prvi avstrijski republiki. V: Janez Stergar (ur.), *Koroška in koroški Slovenci. Zbornik poljudnoznanstvenih in leposlovnih spisov*. Maribor, 1984, str. 40–46.

Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*. Ljubljana, 1962.

Fran Zwitter, Problem narodnega preroda pri Južnih Slovanih v Avstriji: legitimizem in narodnostno načelo. *Zgodovinski časopis* (1995), št. 1–4, str. 162–169.

Marijan Žnidarič, *Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941 [magistrsko delo]*. Ljubljana, 1975.

Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945*. Maribor, 1997.

Marjan Žnidarič, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem. V: Jože Curk (ur.), *Maribor skozi stoletja. razprave I.* Maribor, 1991.

Marjan Žnidarič, *Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru leta 1941–1945 [doktorska disertacija]*. Maribor, 1996.

Marjan Žnidarič, Okupatorjevi raznarodovalni ukrepi v Mariboru leta 1941. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (1977), št. 2, str. 274–324.

MARIBOR OR 'MARBURG AN DER DRAU'? CHANGING OF THE CITY'S NATIONAL IDENTITY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

In the 20th century Maribor often went through transformations of its public image. The latter is particularly true for the first half of the century, when the struggle between Germans and Slovenes for the supremacy over the city and with it connected conflict between the Slovene and German identity was still very much present.

After the Germans signed the Paris Peace Treaties they were pushed to the position of a minority and they lost the majority of privileges they had as a ruling nation in Slovenia. Nevertheless, their capital and the fact that they were the most numerous minority in Slovenia made it possible for them to "survive". Their hopes to regain their power came true with the beginning of World War II. In 1941, Maribor and in the broadest sense Yugoslavia were just silent observers of fights between the world superpowers. They were fighting for their superiority and for achieving their goals and took advantage of helpless nations. Yugoslavia was under a lot of pressure, for it was a strategically important territory in the Balkans. However, at least at first, Yugoslavia managed to stay undecided. The reality, however, quickly changed, as the Kingdom of Yugoslavia signed the Tripartite Pact on 25th September 1941 in Vienna. With signing the Pact the Kingdom of Yugoslavia yield under the pressure of the Nazi Block. It also hoped that it will not be occupied since it became part of the Tripartite Pact. The signing of the Pact caused different reactions in Yugoslavia. Events that followed the signing were quite the opposite of what the authorities have expected. The people were not pleased when Yugoslavia bowed down to the Nazis and riots started. In the night between 26th and 27th March 1941 the overthrow of the government happened and the eighteen-year-old heir to the throne, Peter Karadordević, became the main authority. On 27th March 1941, only two days after the signing of the Pact and the outbreak of riots, the Nazis appointed Siegfried Uiberreither, Ph.D. who was a Gauleiter of the National Socialist German Workers' Party (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) and National Deputy for Styria, the future head of the civil administration for Lower Styria. He took over the authorities, which had their headquarters in Maribor, on Easter Monday, i.e. on 14th April 1941. Only a week earlier, on Palm Sunday, without declaration of war, the attack on Yugoslavia, which has forever changed the image of Maribor and the faith of Germans living here, began. Their faith is best described with the quotation of Boris Kidrič from December 1945: "The German minority in Slovenia will have no rights, for there will be no German minority." ("Nemška manjšina pri nas ne bo imela nobene pravice, ker je ne bo").

MARIBOR ODER 'MARBURG AN DER DRAU'? DIE VERÄNDERUNGEN DER NATIONALIDENTITÄT DER STADT IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Im 20. Jahrhundert erlebte Maribor/Marburg zahlreiche Veränderungen seines öffentlichen Erscheinungsbildes. Dies gilt vor allem für die erste Hälfte des Jahrhunderts, als im öffentlichen Leben der Machtkampf zwischen der Deutschen und Slowenen und damit verbundener Konflikt zwischen der deutschen und slowenischen Identität noch stark präsent war.

Nachdem die Deutschen die Pariser Friedensverträge unterzeichneten, wurden sie zur Minderheit und verloren so alle Privilegien der regierenden Nation in Slowenien. Trotz allem ermöglichten ihnen ihr Kapital und die Tatsache, dass sie die zahlreichste Minderheit waren, das „Überleben“. Ihre Hoffnungen, wieder an die Macht zu kommen, erfüllten sich Anfang des Zweiten Weltkrieges. Maribor/Marburg bzw. im weitesten Sinne Jugoslawien betrachteten bis 1941 stumm die Kämpfe zwischen den Weltmächten, die in ihrer Übermacht und Zielstrebigkeit über die hilflose Nationen herfielen. Jugoslawien war unter großem Druck, denn es war ein strategisch wichtiger Punkt auf dem Balkan. Am Anfang schaffte Jugoslawien es, neutral zu bleiben. Die Realität änderte sich aber schnell, denn am 25. März 1941 unterzeichnete das Königreich Jugoslawien in Wien den Dreimächtepakt. Das Königreich Jugoslawien beugte sich so dem Druck des Nazi-Blocks und versuchte mit dem Beitritt zum Pakt die Okkupation zu vermeiden. Die Unterzeichnung des Dreimächtepakts löste in Jugoslawien verschiedene Reaktionen aus. Trotz des Beitritts zum Pakt geschah alles anders, wie die Landesregierung es erwartete. Breite Massen der Bevölkerung waren nicht begeistert, dass Jugoslawien vor den Nazis niederkniete und das stiftete Unruhen. In der Nacht vom 26. auf den 27. März 1941 kam es zum Staatsstreich und der achtzehnjährige Thronfolger, Peter Karađorđević, kam an die Spitze des Landes. Schon am 27. März 1941, nur zwei Tage nach der Unterzeichnung des Dreimächtepakts und nach den Unruhen, setzten die Nazis Dr. Siegrid Uiberreither, den Gauleiter der Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) und den Staatsvertreter für die Steiermark, als den zukünftigen Leiter der Zivilbehörde für die Untersteiermark, ein. Er übernahm die Herrschaft über die Untersteiermark, die ihren Sitz in Maribor/Marburg hatte, am Ostermontag, d.h. am 14. April 1941. Nur eine Woche früher, am Palm Sonntag, am 6. April 1941, begann ohne Kriegserklärung der Angriff auf Jugoslawien, der für immer das Erscheinungsbild Maribors/Marburgs änderte und das Schicksal der hier lebenden Deutschen besiegelte. Ihr Schicksal in Slowenien lässt sich am besten mit dem Zitat von Boris Kidrič vom Dezember 1945 beschreiben: „Die deutsche Minderheit bei uns wird keine Rechte haben, denn es wird keine deutsche Minderheit geben.“ („Nemška manjšina pri nas ne bo imela nobene pravice, ker je ne bo“).

Pogled nemškega plemiča na slovensko pofevdalno obdobje

Marija Mojca Peternel*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929Gagern F.v.

821.112.2(497.4).09Gagern F.v.

Marija Mojca Peternel: Pogled nemškega plemiča na slovensko pofevdalno obdobje.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 85=50(2014), 4, str. 70–93

Baron Friedrich von Gagern, potomec bolj slavnega politika Heinricha von Gagerna, je v slovenskem prostoru dokaj neznan. Po krivici, saj sodi med naše nemško pisoče avtorje, h katerim prištevamo Almo Maximiliano Karlin in Anastazija Grüna, s katerim je Friedrich von Gagern imel tudi sorodstvene vezi. Ko je postal lastnik Mokrice, se je izkazal za izredno sposobnega kmetovalca, hkrati pa je bil tudi eden prvih tržno usmerjenih veleposestnikov. V prispevku smo avtorja želeli najprej umestiti v literarni okvir in prikazati njegovo povezanost s slovenskim ozemljem. V nadaljevanju smo na podlagi literarnega dela poskušali predstaviti Gagernov pogled na del slovenskega ozemlja, s katerega je izhajal, ter ugotoviti, kašen je bil njegov odnos do tamkajšnjih prebivalcev.

Ključne besede: Friedrich von Gagern, nemška književnost, nemško plemstvo na Slovenskem, literarna zgodovina, 19. stoletje, Mokrice

1.01 Original Scientific Article

UDC 929Gagern F.v.

821.112.2(497.4).09Gagern F.v.

Marija Mojca Peternel: Views of a German Nobleman on the Slovene Post-Feudal Period.
Review for History and Ethnography, Maribor 85=50(2014), 4, pp. 70–93

Baron Friedrich von Gagern, a descendant of a more famous politician Heinrich von Gagern, is in Slovenia relatively unknown. Unjustly, for he is one of our German writing authors like Alma Maximiliana Karlin and Anastasius Grün, to whom Friedrich von Gagern was related. When he became the owner of Mokrice he proved to be an extremely capable farmer and at the same time one of the first market-oriented powerful

* Dr. Marija Mojca Peternel, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko, skandinavistiko in nederlandistiko, Aškerčeva 2, SI – 1000 Ljubljana, mojca.peternel@guest.arnes.si

landowners. In this article we tried to present the writer in a literary context and to show his connectedness with Slovenia. On the basis of his literary work we further on tried to show Gagern's view on the part of the Slovene territory, from which he originates, and to determine his relationship with the indigenous people.

Key word: Friedrich von Gagern, German literature, German nobility in Slovenia, literary history, 19th century, Mokrice

UVOD

»Hier wird die Natur zur Mithandeln; ja Gestalten, die auftreten, scheinen Leib und Blut gewordene Landschaft. [...] Hier bewundert man nicht technische Meisterschaft, hier fühlt man seelische Heimat, fühlt eines Führers sichere Hand.«¹

Baron Friedrich von Gagern (1882–1947)² sodi med znane nemške pisatelje, omenjajo ga tudi nemški literarni leksikoni.³ Med njimi gre še posebno izpostaviti Martinijevo *Deutsche Literaturgeschichte*, v kateri je poleg Anastazija Grüna⁴ omenjen tudi Friedrich von Gagern.⁵ Slednji sodi tako kot Grün dejansko med »naše« nemško pišoče avtorje. Je pa za razliko od Aursperga v slovenskem prostoru razen med nekaterimi germanisti in boljšimi poznavalci naše kulturne zgodovine manj znan. To je posledica dejstva, da smo se Slovenci, zlasti po II. svetovni vojni, nemško pišočim in še plemiškega porekla, iz nacionalnih in razrednih razlogov odpovedali. V zadnjih desetletjih, zlasti po osamosvojitvi, so se stvari precej spremenile, saj je izšlo kar nekaj del, ki obravnavajo nemško pišoče avtorje. Gotovo je najprej treba omeniti Celjanko Almo Maximiliano Karlin,⁶ ki je doživela že kar nekaj objav.

¹ Iz kritike Alberta Soergla (1880–1958). V: *Friedrich von Gagern, Schwerter und Spindeln*, Berlin, 1939, nepaginirano.

² Friedrich von Gagern (26. 6. 1882 Mokrice (Mokritz)–15. 11. 1947 Geigenberg, pri St. Leonhard am Forst). *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (ÖBL). Zvezek 1. Wien, 1957, str. 390–391.

³ *Deutsche Literaturlexikon*, Bern und München, 1978, 6. zvezek, str. 22–23.

⁴ Fritz Martini, *Deutsche Literaturgeschichte*, Stuttgart, 1991, str. 367 in 379. Anton Aleksander Auersperg (11. 4. 1806 Ljubljana–12. 9. 1976, Gradec), *SBL* 1, str. 19. Enako kot Friedrich von Gagern je pod psevdonimom Anastasius Grün omenjen v *Deutsche Literaturlexikon*, Bern und München, 1978, 6. zvezek, str. 919–921. Več o Auerspergih glej Miha Preinfalk Auerspergi: *po sledih mogočnega tura*, Ljubljana, 2005.

⁵ Fritz Martini, *Deutsche Literaturgeschichte*, Stuttgart, 1991, str. 612.

⁶ Alma Ida Wilibalda Maximiliana Karlin (12. 10. 1889, Celje (Cilli)–14. 1. 1950, Pečovnik pri Celju (Pečovnik bei Cilli)). <http://www.almakarlin.si/index.php?lang=de&cat=2> (9. 9. 2013). Glej tudi Jerneja Jezernik, *Alma M. Karlin, državljanka sveta: življenje in delo Alme Maximiliane Karlin* (1889–1950), Ljubljana, 2009.

Priimek Gagern je postal znan v slovenskem prostoru leta 1848, ko je Heinrich von Gagern,⁷ starejši sorodnik barona Friedricha von Gagera, postal predsednik Frankfurtskega parlamenta. O njem so z naklonjenostjo pisali tudi nemški časopisi takratnega slovenskega prostora.⁸

Kot je znano, so bili njegovi člani tudi nekateri predstavniki naših prednikov. Med njimi sta še posebno znana nekdanji Prešernov prijatelj, zastopnik novomeškega volilnega okraja Anton Laschan, ter prav tako Prešernov prijatelj in njegov nekdanji učenec grof Anton Aleksander Auersperg, bolj znan kot Anastazij Grün. Vsaj od takrat so se med družinama Gagern in Auersperg verjetno spletla znanstva in vezi, zaradi katerih bi lahko leta 1874 prišlo tudi do poroke med Beatrice, grofico Auersperg (1848–1919), iz veje Mokrice-Čušperk, njena mama Mathilda (1829–1914) je bila iz Zoisove rodbine, in Henrikom baronom Gagernom (1841–1894).⁹ Leta 1882 je postala lastnica gradu Mokrice¹⁰ in tam s svojo družino bolj ali manj stalno tudi živela. Mogoče je malo pretirano, toda Friedrich von Gagern bi lahko podedoval svoj pisateljski talent tudi po svojih odličnih prednikih (vsaj po mamini strani) z našega prostora.

Sicer pa so se vezi med obema družinama ohranile tudi pozneje. Leta 1948 je namreč ponovno prišlo do poroke med naslednikom Auerspergov in naslednico iz družine Gagern.¹¹

Friedrich von Gagern je bil rojen 26. junija 1882 na Mokricah. Bil je pranečak Anastazija Grüna in je po materini strani izhajal iz plemiške družine Auersperg. O njegovem življenju lahko več izvemo v zadnjem, 19. poglavju knjige *Mokritz, die Heimat von Friedrich von Gagern*, ki jo je napisal njegov sin Falk von Gagern.¹² Poglavje z naslovom *Der Fritz von Mokric*¹³ opisuje avtorjevo življenje in šolanje najprej v Boznu, nato v Feldkirchnu, nato še neuspešne poskuse šolanja na »Obergymnasium« v Ljubljani. Uspešneje je bilo šolanje v Celju, kjer je zaključil štiri višje razrede gimnazije in kjer je

⁷ Wilhelm Heinrich v. Gagern (20. 8. 1799 Bayreuth–22. 5. 1880. Brockhaus, 6. del, Darmstadt, 1968, str. 717.

⁸ J.-., Heinrich v. Gagern, *Sloveniensi Blatt*, 29. 12. 1848, št. 26, str. 104. Glej tudi Stane Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/1849*, Ljubljana, 1995, 438–439.

⁹ Miha Preinfalk, *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*, Ljubljana 2005, str. 417, 565. Avtor dosledno uporablja obliko Beatrika.

¹⁰ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana, 1982, str. 299.

¹¹ Miha Preinfalk, *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*, Ljubljana, 2005, str. 140.

¹² Falk von Gagern (23. 8. 1912–5. 6. 2000 Dunaj). <http://www.friedhofewien.at/eportal/fhw/vs/submitSuchergebnis.do?id=3> (1. 10. 2013)

¹³ Falk von Gagern, *Mokric: die Heimat von Friedrich von Gagern*, Berlin, Hamburg, 1962, 198–211.

leta 1901 tudi opravil maturo. Na materino željo se je sicer vpisal na dunajsko Konsularakademie, vendar pa je študij že leta 1906 dokončno opustil.¹⁴ V istem poglavju so objavljena pisma, ki jih je pisatelj iz različnih krajev pisal mami in v katerih je pogosto moč prebrati tudi njegovo hrepenenje po Mokricah. Od njih se je dokončno poslovil leta 1913.¹⁵

Gagern je od leta 1906 (po nekaterih podatkih od leta 1903¹⁶) do 1914 urejal časopis Hugo'sche Jagdzeitung (po Hugou Albertu, ki je časopis osnoval leta 1858¹⁷) in ga danes skoraj v celoti hrani Deutsche Jagdbibliothek v Melsungnu, južno od Kassla. Od leta 1914 je deloval kot svobodni pisatelj. Umrli je 15. novembra 1947 v majhnem kraju Geigenberg pri St. Leonhard am Forst.

Razlog za ponovno obravnavo Friedricha von Gagerna je tudi v tem, da je precej bolj znan v nemškem kot v slovenskem prostoru. To na eni strani potrjuje poimenovanje ulice Gagerngasse v 22. dunajskem Donaustadt leta 1973, na drugi pa leta 2009 inscenirana drama Ozean iz leta 1921, ki jo je uprizoril Berliner Volksbühne.¹⁸ V nemškem glavnem mestu je omenjeno delo polno osebnih usod, ki skupaj stremijo k enemu cilju – Ameriki.

Tudi spletni katalog avstrijske nacionalne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek)¹⁹ dokazuje, da je bil avtor kar pogosto predmet znanstvenih raziskav. V študijah²⁰ in disertacijah²¹ so raziskovali Gagernove literarne značilnosti in tudi njegovo korespondenco.²²

V dobljenih rezultatih slovenskega spletnega bibliografskega brskalnika²³ pa v nasprotju z avstrijskim najdemo le skromno število študij sloven-

¹⁴ Prav tam, str. 206.

¹⁵ Prav tam, str. 210.

¹⁶ Friedrich von Gagern, *Jäger und Gejagte*, Graz, 1958, str. 125.

¹⁷ Ivan Perdin, Djelo Friedricha von Gagern kao ideološki predložak nacizma. V: *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede*, Ljubljana, 1987, str. 382.

¹⁸ <http://www.volksbuehne-berlin.de/praxis/ozean/> (20. 4. 2013)

¹⁹ <http://www.onb.ac.at/> (18. 4. 2013)

²⁰ Winkler, Gerhard (ur.), Friedrich Freiherr von Gagern: (26. 6. 1882–15. 11. 1947), *Katalog des NÖ Landesmuseums*, Wien, 1987. Ingo Mazurek, *Friedrich von Gagern – heute noch aktuell? Über die Bedeutung des brillanten Dichters und Weidmanns*, Berlin-Steglitz, 1995.

²¹ Eva Baur, *Die Religiosität Friedrich von Gagerns: Naturfrömmigkeit und Christentum*, Wien, 1968, in Uwe Baur, *Der Sonderlingstypus in den Werken Friedrichs von Gagern: ein Beitrag zum Verständnis des Menschenbildes des Dichters*, Wien, 1967.

²² Gagern an Bartsch. Biographisches, Belletristisches, Ballistisches. Unveröffentl. Briefe des großen Jägerdichters an seinen besten Freund, Karl Kislinger. (12 Bildtaf.), Wien, 1965, in Stein, Heinrich Friedrich Carl Freiherr, *Briefe an den Freiherrn von Gagern von 1813 bis 1831 mit Erläuterungen*, Stuttgart, 1833.

²³ <http://www.cobiss.si/> (2. 2. 2013)

skih avtorjev. Podobno kot Anastasius Grün je tudi Friedrich von Gagern spadal med kanonizirane avtorje, o katerih se je predavalo v prvih letih po ustanovitvi Univerze v Ljubljani. Oba sta po drugi svetovni vojni praktično izginila iz učnega programa.²⁴ Zato tudi ni čudno, da so (redki) znanstveni prispevki o njem nastali šele dosti kasneje.²⁵ Med dobljenimi rezultati slovenskega najdemo nekaj analiz tujih znanstvenikov²⁶ in nekaj publikacij na temo njegovega rodnega kraja.²⁷ To je bila tudi osrednja tema dela Mokric, s podnaslovom *Die Heimat von Friedrich von Gagern*, ki jo napisal njegov sin Falk von Gagern:²⁸ »Sollten Geschichte und Geschichten von Mokric die Nachwelt nicht vergessen sein, dann konnten sie nur einen Erzähler haben: Den Vater Friedrich von Gagern. [...] Was ich mit ihm [mit dem Buch, op. avtorja] gegeben habe, ist Vermächtnis des Vaters.«²⁹

Kot je zapisano na zavitku knjige, gre za 1500-letno zgodovino Mokric, ki je v življenju in delih Friedricha von Gagera imela odločilno vlogo. Povezanost z rodnim krajem dokazuje tudi neizmerno veselje očeta, potem ko je izvedel novico, da govorice o rušitvi Gruftkapelle niso resnične: »[...] wurde Mokric zum Gespräch einer großen unvergeßlicher Nacht. Bilder wurden hervorgekramt, Urkunden gelesen und so manches alte, mit liebevoller Sorgfalt behütete Stück der Erinnerung an Mokric und seine Ahnen betrachtet.«³⁰ Strah pred rušitvijo je verjetno posledica dejstva, da so v Ljubljani takoj po koncu monarhije poleg spomenika Radetzkemu odstranili tudi Auerspergovo spominsko ploščo.³¹ Pozorni moramo biti tudi

²⁴ Miladinović Zalaznik, Mira, Lieber Freund! Was willst du?: Friedrich von Gager's Grenz-Dörfer (zwischen Krain und Kroatien). V: *Danubiana Carpathica: Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, München, Oldenbourg, 2007, str. 9.

²⁵ Drago Grah, Das Menschenbild im Werk Friedrich von Gager's. V: *Acta Neophilologica* 14 (1981), str. 9–18. Anton Janko, Das Werk Friedrichs von Gager in literaturgeschichtlicher Betrachtung. V: *Acta neophilologica* (Anton Stanovnik ur.), Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 1968, str. XXX, Miha Preinfalk, Smrt treh turjaških grofic. V: *Trobla: glasilo občanov Občine Velike Lašče*, 1997.

²⁶ Ivan Perdin, Balkanski okvir slike Slovenaca i Hrvata u austrijskom i njemačkom zavičajnom romanu. V: *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede*, Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana, 1988, str. 283–291. Ivan Perdin, Djelo Friedricha von Gager kao ideološki predložak nacizma. V: *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede*, Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana, 1987, str. 381–401.

²⁷ Ivan Berlič, *Mokritz: Geist und Geschichte; auf den Spuren von Friedrich von Gager*, 1971.

²⁸ Falk von Gager, *Mokric: die Heimat von Friedrich von Gager*, Hamburg, Berlin, 1962.

²⁹ Prav tam, nepaginirano.

³⁰ Prav tam.

³¹ Mira Miladinović Zalaznik, Knjigi na pot. V: *Anton Aleksander Grof Auersperg, Anastazij Grün*, Ljubljana, 2009, str. 11.

na omembo zgodovinskih virov, ki so jih očitno odnesli s seboj in ki so slovenskim zgodovinarjem še danes neznani. Očitno bi bilo treba oživeti stike s pripadniki te rodbine in priti vsaj do kopij dokumentov.

Gagernova dela močno odražajo avtorjev čut za naravo, s čimer je še posebno zaznamoval lovske zgodbe, v katerih se lovci navadno idilično povezujejo z avtohtonimi prebivalci. Veliko vlogo pri tem igrajo živali in narava nasploh. Med strokovnjaki velja za »lovskega« pisatelja oziroma pisca zgodovinsko-pustolovskih romanov, sicer pa spada med pozno ekspresionistične pisatelje takratnih precej popularnih romanov. Ni čudno torej, da je bila Gagernova lovska tematika prav tako osrednja tema raziskovanj.³² Ne nazadnje je verjetno zaradi nje tudi prišel v zbirko najlepših lovskih zgodb.³³

Gagernov opus obsega predvsem romane, katerih prevodi v slovenski jezik so redki. Roman *Die Straße* (*Cesta*), ki mu je v že omenjeni nemški enciklopediji namenjeno nekaj več besed,³⁴ je leta 1939 poslovenil Ivan Zorec, roman *Mejaši, pozvedniki, glavarji* pa leta 1944 Jože Glonar. Omenimo naj še leta 1936 prevod Borisa Rihteršiča dela *Beg iz pekla* in leto dni kasnejši prevod Fran Albrechta dela *Ljudstvo*, ki je leta 1978 doživelo ponatis.

Tako kot je razlog za ponovno osvežitev Gagernovega opusa več, tako je tudi razlogov za podrobnejšo analizo njegovega roman *Das Geheimnis* (*Skrivnost*) več.

V romanu so združene praktično vse zgoraj omenjene značilnosti avtorjevega ustvarjanja. Tako se lovska tematika prepleta s podrobnimi opisi narave in ljudi, predvsem domačinov, o katerih izvemo marsikaj dobrega, a tudi mnogo slabega. Prav to je v središču našega zanimanja, saj iz njegovega pisanja dobimo podatke o odnosu in pogledu pripadnika našega višjega plemstva na politične, socialne in kulturne razmere v našem prostoru po odpravi fevdalizma, ko je pretežno nemško kulturo začela nadomeščati slovenska tudi pri višjih družbenih plasteh. Vidimo dokončno umiranje starega, ki ostaja le še zgodovinski spomin in novo gospodarsko in zlasti politično realnost. V nekem smislu gre za poglavje »geistgeschichte« iz

³² Karl Čajka, *Wandel und Wechsel. Friedrich v. Gagern in seinen jagdlichen Werken*, Hamburg, Berlin, 1962.

³³ Perfahl, Jost (ur.), *Die schönsten Jagdgeschichten aller Völker*, Graz [u.a.], 2009.

³⁴ Fritz Martini, *Deutsche Literaturgeschichte*, Stuttgart, 1991, str. 612.

naše zgodovine. Zelo konkretno je izražena nenaklonjenost moderni dobi, ki skrbi le za fasade in material ljudi, pozablja pa na njihove duše.

Roman je kljub starejši letnici izdaje 1919³⁵ danes tudi precej družbeno aktualen. Ne le zaradi tega, ker bi po naslovu koga morda lahko spomnil na znano angleško *Secret*,³⁶ ampak predvsem zato, ker marsikatero razmišljanje in besedo glavnih protagonistov danes lahko zasledimo v medijih. Precej aktualno se na primer zdi mnenje o denarju: »Weil kein guter Wille auf der Welt ist! Den hat das schmutzige Geld vertrieben und vergiftet! – Viel Schuld klebt am Gelde, ja. Und es ist doch das Salz der Welt. – Dann wird eben Mißbrauch getrieben mit dem Salze. – Mißbrauch. Mißbrauch, da habt Ihr recht. Man hat auch daraus ein Gift bereitet.«³⁷ To njegovo stališče poudarjamo, ker je bila avtorjeva družina dokaj liberalnih nazorov in lahko plastično vidimo razliko med plemiškim in kasnejšim ali celo današnjim liberalizmom.

Glavni razlog za podrobno analiza romana *Das Geheimnis* (Skrivnost), pa je, kot bomo v nadaljevanju poskušali dokazati, v dejstvu, da se dogaja v deželi njegove mladosti, današnji tako imenovani jugovzhodni Sloveniji. Na podlagi precej natančnih opisov dežele, narave, še zlasti pa ljudi bomo poskušali zgodbo časovno in krajevno umestiti ter pokazati avtorjev odnos do prebivalcev te dežele.

Gagernova domača pokrajina je bila mejno področje s Hrvaško in ta pojem »meje« ga je močno zaznamoval. To ne nazadnje opazimo tudi v naslovu romana *Mejaši*, kjer je mejo označil za sekiro, »ki krči, stavi, lomi, grabi, ustvarja, varuje in pobija.«³⁸

Gagerna je rodna dežela zaznamovala precej globoko, česar se je zavedal tudi sam: »Meine Kindheit war einsam und glücklich ... in Tier und Pflanze, in Wind und Wolken, im guten Buch, in reiner Musik fand die Seele früh ihr innerstes Genügen, ihren vertrauten Heimatkreis. Da blieb, schlug Wurzel, trug Frucht, wurde Wesen. Meine besten Tage und Jahre verbrachte ich in aller Herren Wäldern, meine seligsten Nächte draußen unterm Kreisen der Sterne, in weltfernen Jäger-Hirtenhütten, in sturmumwühlter Turmstube, an der Orgel mit Bach, am Flügel mit Beethoven, Schubert, Schumann, Chopin. Solch ein Mensch ist mitteilksam nur durch sein Gestalten und seine Geschöpfe, vermag nicht dem Augenblick zu

³⁵ Friedrich von Gagern, *Jäger und Gejagte*, Graz, 1958. str. 125.

³⁶ Rhonda Byrne, *Secret*, London, 2006.

³⁷ Friedrich von Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 368.

³⁸ *Mejaši*, Iz avtorjevega uvoda, Ljubljana, 1944, str. 14.

schmeicheln, stellt sich nicht hin noch ein; er ist, er schweigt, er schafft.«³⁹ Posredno nam opisuje življenje odrasčajočih otrok na naših premožnejših graščinah: umetnost v smislu zabave in lova. Kot da velikega preloma leta 1848, odprave fevdalizma, ni bilo. Življenje je še naprej potekalo brezskrbno, gozd je bil predvsem lovno področje, tudi prostor za opazovanja narave, nikakor pa ne gospodarska podlaga nekdanjega zemljiškega gospostva, sedaj veleposesti.

Das Geheimnis (Skrivnost)

Roman *Das Geheimnis (Skrivnost)*, na razpolago imamo izdajo iz leta 1921, je manjšega formata brez ilustracij, nenaslovljena poglavja so med seboj navadno ločena s tremi zvezdicami. Obsega 401 stran in je v tiskani gotici izšel pri berlinski založbi Pauer Parey. V seznamu izdanih knjig pri omenjeni založbi je v zbirki Grüne Bücher med enajstimi več kot polovico »lovskih«, kot na primer *Der weiße Hirsch in Hirschbrunn* (Ferdinand von Raesefeld), *Im grünenen Rock. Erzählung aus dem Jägerleben* (Arthur Achleitner) ali delo istega avtorja *Mataun. Eine Erzählung aus der Steiermark*.⁴⁰ »Lovska« tradicija se je pri omenjeni založbi praktično ohranila do danes, saj še vedno izdaja predvsem časopise z lovsko vsebino. Omenimo naj, da so pri tej založbi izšla tudi vsa daljša dela Gagernovega sina Falka, torej tudi že omenjena študija o Mokricah.⁴¹ Sicer pa je bil slednji tudi član leta 1993 ustanovljenega »Forum lebendiger Jagdkultur«, katerega cilj je pospeševati lovsko kulturo v nemško govorečem prostoru.⁴²

Jezik romana *Das Geheimnis (Skrivnost)* je značilen za tisti čas, za sodobnega bralca pa vendarle morda nekoliko neobičajen. Poleg značilnega dativa, pogosto izstopa besedni red v stavku. Nedoločnik glagolov je kljub rabi modalnih glagolov večkrat v sredini stavka. Podobno se glagol namesto na koncu odvisnega stavka pojavlja kar v sredi povedi.

Prevajalec Gagernovih *Mejašev* je za Gagernov jezik zapisal: »Plastika njegovih podob in muzikalnost njegovega jezika stavi prevajalcu včasih

³⁹ Norbert Langer, Einleitung. Verströmt an die unendliche Natur. V: *Friedrich von Gagern, Jäger und Gejagte*. Eingeleitet und ausgewählt von Dr. Norbert Langer. Graz und Wien, 1985, str. 7.

⁴⁰ Seznam izdanih knjig, priložen romanu *Das Geheimnis*.

⁴¹ http://www.deutsches-jagd-lexikon.de/index.php/Gagern,_Falk_von (15. 7. 2013)

⁴² <http://www.jagdkultur.eu/forum/index.php?kw=start> (15. 7. 2013)

kar nepremagljive ovire. Toda tudi skozi prevod se čuti to, kar je pri njem najprikupnejše, ljubezen do vsega in vseh, ki so v svojem pravem, naravnem bistvu prizadeti in ki po nedolžnem trpijo preganjanje. S svojo visoko umetnostjo in tem etničnim stališčem stoji visoko nad R. H. Bartschem,⁴³ ki je večkrat obravnaval enake probleme, a jih je vedno reševal zgolj z nekega stališča artista in esteta.«⁴⁴

Glede na vse skrivnosti, s katerimi se spopada bralec, je naslov romana upravičen. Če ne upoštevamo nikoli omenjenega kraja dogajanja, je Bergostan mistični duh/bog, o katerem prebivalci le šepetajo, prva skrivnost, na katero naleti bralec. In prav mističnost, povezana z njegovim izvorom, je ena izmed značilnosti poznega Gagernovega ustvarjanja: »In seinen späten Phase war Gagern ein Slavenverehrer. Doch hatte er keinen konkreten Slovenen oder Kroaten vor Augen, keinen konkreten Slaven, sondern nur einen – myt[h]ischen.«⁴⁵

Mističnost oziroma poganska mentaliteta tega slovenskega področja se odraža v spoštljivem odnosu do omenjenega boga med prebivalci, ki na tem področju živijo že od nekdaj. Oba naroda, torej Nemci in Slovenci, pomagata očitno ohraniti to poganskost. Prvi s svojo modrostjo in strogostjo, drugi z marljivim delom.⁴⁶ Značilnost mističnosti v delu dokazuje tudi bog Tschrnebog. Gre za boga zla, ki je med slovanskimi narodi dobil ime Črnbog (z različicami Černbog, Črnobog ...), ki je vir vsega slabega in je bog spodnjega sveta.⁴⁷ Očitno Gagern, ki ni znal uskladiti svoje navezanosti na rojstno pokrajino in kulturno jezikovno pripadnost večinskega prebivalstva, kljub vsemu goji spoštljiv odnos do domačinov oziroma njegove mentalitete in duhovnega izročila.

Omeniti velja še trditev Janez Trdine, ki je o veri v drugi polovici 19. stoletja na Dolenjskem zapisal: »Dolenjec je čudna stvar božja, prava ugan-ka. Po eni strani je prepričan, da ima pravo vero, po drugi pa ga ni strah, jo pretresati in presojeti; po eni je poln prazne vere, prisegel bi, da so coprnice, po drugi pa se nagiblje k neveri. [...] Globoko še z obema nogama

⁴³ Rudolf Hans Bartsch (11. 2. 1873 Graz–7. 2. 1952 Graz) pisatelj. http://data.onb.ac.at/nlv_lex/perslex/B/Bartsch_Rudolf_Hans.htm (20. 4. 2013)

⁴⁴ *Mejaši, Uvod prevajalca*, Ljubljana, 1944, str. 12.

⁴⁵ Drago Grah, *Das Menschenbild im Werk Friedrich von Gagerns*. V: *Acta Neophilologica* 14, Ljubljana 1981, str. 18.

⁴⁶ Ivan Perdin, *Djelo Friedricha von Gagern kao ideološki predložak nacizma*. V: *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede*, Ljubljana, 1987, str. 388.

⁴⁷ Damjan J. Ovsec, *Slovanska mitologija in verovanje*, Ljubljana, 1991, 148–151.

stoji v poganstvu. Celo o Bogu ima veliko ajdovskih misli, Mariji pripisuje božje lastnosti, svetnikom se klanja po priliki tako, kakor se je ajdovskim bogovom nižjega reda.⁴⁸ Nadalje ugotavlja, da je Dolenjec veliko manj utrjen v krščanstvu kot Gorenjec in razloge za to med drugim išče tudi v zgodovinskih dejstvih priseljevanja z juga.

V Gagernovem delu se plete kar nekaj zgodb, skupna nit vsem pa so narava in živali. Ljubezenska zgodba, ki ni središčna, se srečno razplete le na eni strani. Medtem ko grof, neuslišana ljubezen domačinke Marije, najde svojo srečo v zakonu, je Marija ne. Nekoliko skrivnostno (mistično) dekle, katere poreklo je tudi med domačini skrivnost (!), se sicer poroči. Vendar je zakon z Ivanom vse prej kot srečen. Še več. Glede na opis lahko zapišemo, da gre za tipičen zakon tedanjega revnega kmečkega prebivalstva: cankarjanska mati, večkrat pretepena kot sita, ki je ob zadnjem grofovem obisku ob koncu romana že na pol blazna in grofa skorajda ne prepozna. Zavrne tudi vsakršno pomoč in se odloči v teh razmerah vztrajati do konca, saj se – ne glede na vse – za poročeno ženo to seveda spodobi. V tem delu spominja Gagern nekoliko na Janeza Trdino kot etnologa, ki v odnosu do aktualne socialne problematike, predvsem glede s sklepanja zakona v že omenjenem delu zapiše: »Ali za veliko zakonov bi bolje bilo, da se ne bi bili nikdar sklenili.«⁴⁹

Glavni protagonisti romana prav za prav odsevajo realno podobo Kranjske in slovenske družbe nasploh. Na eni strani nastopajo osebe s tipičnimi slovenskimi imeni, kot so Ivan, Roza, Marija in končno tudi bog Tschrnebog, ki so predstavniki avtohtonega, slovenskega prebivalstva, večinoma kmečkega porekla. Nasproti njim stojijo osebe s tujimi imeni, kot so grofova zaročenka žena Hilde, prijatelj Georg ali tudi lovec Hegemann, sicer tudi oskrbnik grofove lovske koč. Že imena kažejo na premožnejše osebe tujega, nemškega porekla. Na ta način je prikazana nekakšna dvojnost tega prostora oziroma njegovi vse bolj odtujeni prebivalci: domačini na eni ter njihovi nekdanji gospodarji in zlasti uslužbenci, uradniki na drugi strani.

Ljubezenska zgodba se prepleta z zgodbami o živalih, ki poleg glavnih akterjev, to je plemiča in kmeta staroselca, sodijo h Gagernovim najljubšim bitji na svetu.⁵⁰ Obširnim opisom narave, slikovitemu opisovanju vremenskih pojavov, letnih časov v začetku knjige ne zmotijo dialogi glavnih

⁴⁸ Janez Trdina, *Rože in trnje*, e-knjiga, Ljubljana, 2012, str. 31.

⁴⁹ Prav tam, str. 119.

⁵⁰ *Mejaši, Uvod prevajalca*, Ljubljana, 1944, str. 13.

akterjev. Naravo obožujejo praktično vsi tujci, zlasti pa sta nad njo navdušena grof in lovec.

Grof tako na začetku romana v pismu zaročenki poleg prečudovite narave⁵¹ opisuje ljudi teh krajev, ki jih sprva imenuje »wendisches Volk«. Po njegovem so pridni in prijazni ljudje, njihova govorica je sicer trda in je ne razume. Se pa s časoma ob pomoči gospodinje domačinke Roze navadi vsaj nekaj besed in stavkov, ki mu omogočajo preprosto sporazumevanje s tamkajšnjimi prebivalci. Ob koncu zgodbe se je z njimi namreč že lahko pogovarjal o vremenu, bodočem pridelku ali o vsakdanjih skrbih.⁵² »Ich habe sie liebgewonnen, diese Menschen, ich habe mit manchen Vorurteilen abzurechnen gelernt, seit ich dies Land und diese Leute mit eigenen Augen studiere.«⁵³

Tudi oskrbnik lovske kočje jezika prebivalcev ne obvlada, kar pa po njegovem mnenju v preteklosti tako ali tako ni bilo treba.⁵⁴ Ta trditev sovпада z zgodovinskimi dejstvi, da je bil na Kranjskem v preteklosti precej dolgo jezik višjih socialnih plasti in oblasti nemščina. Poseben odnos do nje so imeli pripadniki grajskih uslužbencev, ki so z nemščino kazali ne toliko le prezirljivega odnosa do nižjega okolja, kot predvsem do svojega nekdanjega plebejskega porekla. Rabo ali znanje nemškega jezika so imeli za neovrgljiv dokaz svojega družbenega vzpona in novega položaja. Dokazovali so, da so bližje plemstvu, kot slovenski »raji«. Ti so v bistvu tudi najbolj izkoriščali grajske delavce dninarje in posredno največ prispevali do odnosa, ki so ga imeli naši kmečki predniki do »grajskih«. Šele z okrožnico kranjske deželne vlade 20. 9. 1867 je bila uporaba slovenščine, ki je bila dotlej priporočena le pogojno, za Kranjsko predpisana kot obveznost, in to le za stranke, ki so znale slovensko.⁵⁵

Med različnimi opisi si bomo v nadaljevanju natančneje ogledali etnološke opise ljudi in poskušali zgodbo krajevno umestiti. Pod drobnogled bomo vzeli predvsem opise mladih žena, saj je avtor tamkajšnje može opisoval le bežno in še to predvsem z »lovskega« vidika. Zanimiv je na primer opis njihove lovske opreme, pri čemer je izpostavil: »[...] über der linken Schulter an rotbraunem Riemen die Büchse, in deren schwarzem Stahlspiegel die Sonne blitzt, auf der rechten Arm die steife, pendelnde Last des

⁵¹ Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 70–73.

⁵² Prav tam, str. 68.

⁵³ Prav tam, str. 68.

⁵⁴ Prav tam, str. 228.

⁵⁵ *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, str. 479.

erlegten Rehbocks.«⁵⁶ Da je avtor moško populacijo omenil le bežno, gre verjetno pripisati dejstvu, da jih je opazil bolj malo, saj so bili po večini v Ameriki. Izseljevanje z našega prostora je bilo namreč prav v času Gager-novega pisanja očitno na višku.

Iz zgodbe izvemo, da je življenje žena na tem področju izredno težko, saj so mnogokrat morale čebre vode na glavi nositi bose v hrib tudi po eno uro. Bile so visoke, zale, prave lepoticke, njihova noša je bila pisana: »Die Jungfrauen tragen rote und blaue Bänder in den steifen, öligschwarzen Zöpfen, und diese hangen vorne auf die Brust herab; dazu eine faltige Schürze in Scharlach und Gold, ein schlohblühweißes Hemd aus körnigem Hausleinen.«⁵⁷ Prav opis noše je ključen pri geografski umestitvi zgodbe v slovensko ozemlje. Tovrstna noša je bila sredi 19. stoletja značilna za ravnino med Krškim in Kostanjevico in je bila podobna noši iz okraja Krupa.⁵⁸ Ženske so nosile predpasnike iz kakršnega koli pisanega blaga, imenovane tudi *bregoče*.⁵⁹ Tudi pričeska deklet je bila značilna za to področje, in sicer so dekleta nosila kite z rdečimi trakovi, dokler niso dobile moža.⁶⁰ Tudi po Trdinovih besedah so kite brhkih Dolenjk dosegle celo mednarodno slavo.⁶¹ V literaturi smo našli še podatek o tem, da je bila noša tega področja precej podobna hrvaški.⁶² Gre za vsekakor nezanemarljivo dejstvo, na katero se veže izjava grofa, da se v tem delu dežele počuti varno pred Türkenhorden.⁶³ Beseda se po vsej verjetnosti nanaša na Uskoke, torej pravoslavne Srbe iz Bosne in katoliške Hrvate iz Dalmacije, Slavonije in Hercegovine, ki so bežali pred Turki na severozahod v upanju na varnejše življenje. Področje naseljevanja je bilo tostran, zlasti pa onstran Gorjancev, ki se nemško imenujejo »Uskokengebirge«.⁶⁴

⁵⁶ Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 288–289.

⁵⁷ Prav tam, str. 12.

⁵⁸ Arhiv Republike Slovenije, Deželno predsedstvo v Ljubljani, 1838, spis 1515. Glej tudi Angelos Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*, Ljubljana, 1984, str. 107.

⁵⁹ Angelos Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*, Ljubljana, 1984, str. 94.

⁶⁰ Prav tam, str. 98.

⁶¹ Janez Trdina, *Rože in trnje*, e-knjiga, Ljubljana, 2012, str. 18.

⁶² Angelos Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*, Ljubljana, 1984, str. 107.

⁶³ Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 11–15.

⁶⁴ Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, 1. del, 1909/10–1916, str. 586. O Vojni krajini glej tudi Peter Štih in Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana, Celovec, 1995.

Izraz Turek je bil najpogostejše uporabljen ob začetkih priseljevanja in so ga 'staroselci' uporabljali za ljudi, ki so se preselili z ozemlja, takrat naseljenega s Turki.⁶⁵ Narodnostna meja med Slovenci in Hrvati na področju med Osilnico in Kostelom v zgodovini ni bila popolnoma dorečena, to pa dokazujejo številni enaki ali podobni priimki ali toponimi na obeh straneh meje.⁶⁶

Gagernovo zgodbo bi torej lahko umestili v bližino Krškega oziroma avtorjevega rojstnega kraja. To bi končno lahko podkrepili še s trditvijo o obstoju poštnega urada, ki je od grofovega bivališča oddaljeno dve uri hoje.⁶⁷ Po podatkih je bil v Krškem, ki se nahaja v bližini Mokric, poštni urad ustanovljen že leta 1844.⁶⁸ Tudi opisi pokrajine, v katerih so v ospredju nepregledni gozdovi, pogosto preprejeni z neprehodnimi, strmimi potmi, bi lahko trdili, da gre za Gorjance.

Gagern v analiziranem romanu torej opisuje bližnjo in daljno okolico Mokric, kjer je bil uskoški element, vsaj v oblačenju, še v 19. stoletju zelo prisoten. Znani so težki odnosi, ki so jih imeli tukajšnji prebivalci z nekaterimi sosednjimi Žumberčani, zlasti pa Uskoki oziroma Vlahi onstran slovensko-hrvaške etnične meje. Na to spominja znameniti napis nad vhodnimi vrati v samostanski kompleks kostanjeviškega samostana, to je nekdanjega sosednjega zemljiškega gospodstva, iz začetka 18. stoletja:

ECCE IANVA COELI NON FVRES NEC
VALLACHI NEOVE LATRONES AST
IVSTI INTRABVNT IN EAM

(Prevod J. Mlinariča: Glejte vrata nebeška, skozi katera ne bodo stopili ne tatovi, ne Vlahi in ne razbojniki, ampak pravični.⁶⁹).

Gagern je v delu kar precej besed namenil gospodarsko-socialni problematiki prebivalcev tega področja. Opazil je, da morajo za vsakdanji kruh delati precej trdo. Kruh po večini izdelujejo iz koruze, je težak, brokatno rumen, skorja je tobačno rjave barve in je odličnega okusa. Ljudje obdelujejo tla, ki so bila sicer dobra, ampak ne radodarna. Koruza je glavni pridelek, po mnenju avtorja gre za kulturo, ki zahteva od ljudi veliko truda in

⁶⁵ Marko Terseglav, *Uskoška pesemska dediščina Bele Krajine*, Ljubljana, 1996, str. 12.

⁶⁶ Prav tam, str. 133.

⁶⁷ Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 11–15.

⁶⁸ Žontar (et al.), *Razvoj poštnega prometa na Slovenskem od podržavljanja leta 1722 do 1918. V: Ob stoletnici pošte*, str. 163.

⁶⁹ Jože Mlinarič, *Kostanjevišla opatija 1234–1786*, Kostanjevica na Krki, 1987, str. 438.

dolžnosti. Grof je opazil pridnost domačinov, ki so kljub naporom ostajali revni in so imeli komaj za plačilo davkov.

Nadalje je v poljedelstvu opazil razdrobljenost, kajti vsak se je preživljal za sebe in vsak je prideloval nekaj drugega (krompir, ječmen, oves, zelenjavo).⁷⁰ Ker sta glavna akterja nemške narodnosti precej hodila po širnih gozdovih, sta tudi opazila, da so v višjih predelih vasi zelo revne. Za ljudi z obravnavanega konca Kranjske je največji praznik trgategv: »Weinlese das ist unser höchstes Fest im Lande, da gibt es keinen Ernst, da ist der Most Herr über die Menschen, alle sind Brüder, und alle sind Gäste bei allen ... Früher freilich, vor dreißig, vierzig Jahren – das hättet Ihr erleben müssen. Wie noch der echte alte Wein reifte auf unseren Bergen!«⁷¹

V Gagernovem delu gre za izjemen opis življenjskih razmer prebivalstva iz ust takratnega plemstva. Zanimivo pa je, da nikjer ne pove, kako so gospodarili na nekdanji graščini Mokrice.

Ljudje omenjenih krajev so odlični pevci. Po grofovih ugotovitvah gre zlasti za žalostne pesmi, ki so jih delavci običajno peli na poti domov. Pesmi so globoko sanjajoče, žalostne pesmi pa nepozabne, celijo rane in so vse po vrsti tako imenovane »Abschiedslieder«.⁷²

Zelo zanimivi so opisi značilnosti tamkajšnjega prebivalstva. Lovca, njegovega spremljevalca iz plebejskih krogov, na primer ljudje teh krajev niso navdušili, saj so »viel zu schlecht für ihr schönes Land«.⁷³ Gre za mentalne predsodke, ki smo jih že omenili zgoraj. V deželi ga je zadržala izključno narava, zaradi ljudi bi pa namreč že zdavnaj odšel. Z avtohtonimi prebivalci nikakor ni mogel navezati pravega stika. Trudil se je dve leti, tri leta, potem pa se je vdal: »Ins Gesicht sagen sie zu allem Ja und Amen – und dabei steht ihnen der Widerspruch schon faustdick hinter den Ohren geschrieben.«⁷⁴

Čeprav mu je grof oporekal, češ da so kmetje povsod po monarhiji taki ter da morajo biti nezaupljivi in previdni, če želijo obstati, lovca ni prepričal. Po njegovem namreč gre pri ljudeh za vse kaj drugega kot za zaupljivost: »Aber die Leute sind tückisch, verlogen, diebisch, leichtsinnig, unverlässlich, [...] dabei gelehrig, geschickt zäh und fleißig. Man könnte etwas aus ihnen machen mit deutscher Veredlung. Aber aus sich selbst wird

⁷⁰ Gager, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 70.

⁷¹ Prav tam, str. 344.

⁷² Prav tam, str. 13.

⁷³ Prav tam, str. 262.

⁷⁴ Prav tam, str. 263.

dieses Volk nie anders werden als es ist, nur schlechter.«⁷⁵ Zanimivo, da tudi v kasnejšem dialogu s staroselcem grof sliši podobno, vendar v bistvu drugačno negativno mnenje o naravi tamkajšnjih ljudi. To namreč izhaja iz poveličevanja njegovih mladostnih let: »[...] unsere Leute können nicht Herren sein. [...] Wenn unser Volk versucht, sich auf den Herrn zu spielen, so verdirbt es und wird dumpf und hitzig und gärt...«⁷⁶ Gre za izjemno konservativni pogled, ki ga od liberalnega Gagerna sicer ne bi pričakovali. Zaslediti pa je tudi rahel odmev prepričanja, značilnega tudi za Anastazija Grüna, da bi tukajšnji ljudje morali še vedno napredovati v naslonitvi na nemško kulturo, ne pa ubirati lastne slovenske poti.

Grof avtohtone prebivalce imenuje z besedo »Slawen«,⁷⁷ »das läßt sich nicht wegbeweisen; aber es ist ein ganz eigener, starker, fast edler Schlag, der seit uraltes her in diesen Bergen haust.«⁷⁸ Opazil je, da se ljudstvo precej razlikuje od poslancev, saj o nacionalnih zadevah oziroma politiki nimajo pojma oziroma ne kažejo prav nobenega zanimanja.⁷⁹ To je odlična dopolnitev našega gornjega zapisa oziroma prepričanja, da preproste ljudi »okužijo« s politiko slovenski politikanti, da pa to ni ljudska politika.

Bralec ima ves čas občutek, da je grof, v nasprotju z lovцем, na strani malega (slovenskega) človeka (kmeta). Višji sloji naj mu bo le vzor, od katerega se bo lahko učil. Ob tem želi, da kmetje ostanejo kmetje, saj so kot taki izredno pomembni za celotno družbo. Če se tradicija izgubi, če kmetje ne upoštevajo tega, kar so delali njihovi očetje, potem je s kmetom konec.

Za zgodovinarja je zagotovo precej zanimiv pogovor grofa s starim kmetom Michaelom Urmanom (besedna igra), kot bi ga morda lahko poslovenili s »Pra-možem.« Pogovarjate se o mnogočem, tudi o zgodovini te dežele.⁸⁰ Zgodovinski pogled je segal daleč v rimski čas in v Odoakejevo (433–493) bojevanje na tem področju, dokler ga niso naselili slovanski narodi »Wenden, Chrovaten, Slaviner«. Zgodovinski ekskurz se je nadaljeval s Samovo plemensko zvezo⁸¹ in po njegovem propadu so »[...] kehrten die teutonischen Herrenvölker zurück, fränkische und schwäbische Grafen bauten den Wenden ihre Burgen auf den jochgewohnten Nacken, die

⁷⁵ Prav tam, str. 264.

⁷⁶ Prav tam, str. 293.

⁷⁷ Prav tam, str. 69.

⁷⁸ Prav tam, str. 69.

⁷⁹ Prav tam, str. 69.

⁸⁰ Prav tam, str. 222–227.

⁸¹ Kralj Samo (623–658), *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, str. 111.

starken, schweren Burgen, [...]».⁸² Alpe predstavljajo mejo, do katere še seže njihov jezik, ki ima »noch viele Schwestern in der Welt«.⁸³

S strani staroselca opazimo izrazito nostalgичno oziranje po starih časih, predvsem je pogrešal red in urejenost, ki sta bila značilna za obdobje, ko so v pisarnah še sedeli nemški uradniki. Slednji so bili po mnenju starca bistri in strogi gospodje, vladala pa sta red in pravica:⁸⁴ »Dann sind die deutschen Herren fortgezogen, ich weiß nicht, warum. Und die Zeiten werden immer schlechter.«⁸⁵ Nostalgija za nemškimi uradniki se v romanu večkrat ponovi: »[...] seit die strengsten deutschen Herren fortgezogen sind und unsere eigenen Leute in den Kanzleien sitzen, und seit diese Amerika bei Menschen verrückt und schlecht macht und an sich zieht wie ein neues Wirtshaus ...«⁸⁶

V nastajajočih mestih in šolah se uveljavljajo slabi običaji, ki izpodkopavajo ta idealizirani svet.⁸⁷ Razmere ne predstavljajo nekega optimizma. Po mnenju starca dežela propada, ljudje odhajajo v mesto, v tovarne, nihče pa ne želi ostati v vasi. Krivdo za to išče v novi vladi. Prebivalci teh krajev ne razumejo sodobnega časa, se izseljujejo in prodajajo zemljišča. Sinovi obiskujejo šole v mestih in se vračajo kot izobraženi tatovi, ki kradejo denar svojih bratov. Odgovornega in predvsem poštenega življenja posameznikov pa v deželi ni več moč najti. To je samo nadaljevanje ali potrditve že zgoraj zapisanega komentarja.

Gre za opise, za katere pravi prevajalec Glonar, da je Gagern – podobno kot Baraga – bil vedno povezan s kranjsko, slovensko zemljo in vsem, kar je na njej. »Označuje ga v prvi vrsti mržnja do vsega, kar je današnjemu človeštvu prinesel toliko hvalisani 'napredek' z vso svojo 'kulturo' ali 'civilizacijo', tem danajskim darom, ki ga je človeštvu podaril njegov enako oboževani um. Vse to jemlje rečem in bitjem, skratka vsemu stvarstvu njegovo pravo dušo, ki jo zastruplja.«⁸⁸

Imamo občutek, da je, v nasprotju s staroselcem, grof ves čas želel ostati na strani prebivalcev, češ da gre za mlad narod, ki rabi svoj čas: »Most ist

⁸² Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 225–226.

⁸³ Prav tam, str. 227.

⁸⁴ Prav tam, str. 228.

⁸⁵ Prav tam, str. 228.

⁸⁶ Prav tam, str. 294.

⁸⁷ Ivan Perdin, Djelo Friedricha von Gagern kao ideološki predložak nacizma, v: *Slavistična revija: časopis za jezikoslovje in literarne vede*, Ljubljana, 1987, str. 388.

⁸⁸ Friedrich von Gagern, *Mejaši, Uvod prevajalca*, Ljubljana, 1944, str. 12.

trüb, Euer Volk ist noch jung.«⁸⁹ S čimer se starec ne more prav strinjati, še manj pomiriti: »Früher, ja, vor einem dieser deutschen Herren hatte man ja Ehrfurcht. Aber wie kann man Ehrfurcht haben vor Leuten, die schon frühmorgens im Amt betrunken sind und sauer nach Wein riechen? Vor Leuten, die einem für einen gewilderten Hasen oder eine fette Gans das Gesetz erbrechen? Wie kann ich vor solchen Leuten einen Eid leisten?«⁹⁰ Gre pravzaprav za kar ostro kritiko slovenskega uradništva, ki je podkupljivo, nezanesljivo in še huje, svoje delo opravlja pijano. Vse ti opisi uradniškega stanu samo potrjujejo časovni okvir zgodbe, ki jo postavljamo v čas druge polovice 19. stoletja.

Da gre dejansko za opise slovenskega podeželja v drugi polovici 19. stoletja, se lahko prepričamo v *Zgodovini Slovencev*. Slovenski kmet je v tem obdobju preživel hude čase. Krčenje domačega obrtnega dela, ukinitve dodatnega zaslužka od prevoznitva in brodarstva, konec živahne kmečke trgovine, konkurenca tujega, predvsem ameriškega žita na evropski trg, prodiranje denarnega gospodarstva in kapitalistični odnosi so le nekateri razlogi za propad slovenskega podeželja oziroma slovenskih vasi. Na eni strani so nastajali bogati, veliki kmetje, na drugi strani pa srednji in mali kmetje ter vse večje število kajžarjev, ki so jim v boju za obstanek ostale le gole roke. Za izboljšanje svojega položaja je marsikateri kajžar prodal vse in šel iskat delo v nastajajočo industrijo, rudarstvo, železnico, trgovino in obrt. Ker je bil na slovenskih tleh proces propadanja kmetov precej hitrejši kot je rasla industrija, je moral iti v tujino, in sicer v Gradec, na Dunaj, pa tudi v Francijo, Egipt, Rusijo in Ameriko.⁹¹ Slednja, kot pravi grof, je »... ein ungeheueres Land, [...] es hat noch Platz für ganze Völker und viele Millionen Hände [...]«. ⁹²

Povrnimo se k zgodbi in dialogu, ki se je nadaljeval v smeri reševanja situacije malih ljudi. Grof je morebitno rešitev vseh teh težav ljudi videl v ljudskih zastopnikih. Ob tem je šele staroselcu Urmanu zavrela kri: »Die! Einen haben wir einmal gewählt, das war ein Doktor und ein Bauersohn, von dem wurde uns das Himmelreich auf Erden versprochen. Und was hat er getan? ...«⁹³ Okoristil se je s trgovino z ameriškim gnojem, ki ga je prodajal kmetom in jih ob tem grozno ogoljufal. Kmetje so se sicer nato

⁸⁹ Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 229.

⁹⁰ Prav tam, str. 229.

⁹¹ *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, str. 488–492.

⁹² Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 296.

⁹³ Prav tam, 1921, str. 230.

maščevali, poslancu pa so se rane zacelile in sedaj je še na višjem položaju: »Jetzt ist ihm längst eine neue Haut gewachsen, und in der ist er zu noch höheren Ehren und zu noch mehr Geld gekommen.«⁹⁴ In ko ga je grof vprašal za kaj dovoljujejo, da se to dogaja mu je staroselec odgovoril: »Wir haben ja keine Stimme und keine Macht. Wir werden nur ärmer und schlechter und gehen langsam zugrunde.«⁹⁵

O katerem poslancu je staroselec govoril, lahko le ugibamo. Glede na vse podatke bi lahko špekulirali, da gre morda celo za Viljema Pfeiferja,⁹⁶ ki so ga v državni zbor izvolile kmečke občine Novo mesto-Črnomelj-Krško, na volitvah leta 1873 pa nastopi kot kandidat mladoslovencev proti staroslovincem.⁹⁷ Razlog, zakaj smo ob vseh goljufijah vendarle pomisli nanj, je v dejstvu, da je bil Viljem Pfeifer na tem področju eden izmed redkih, ki je gojil ameriško trto.⁹⁸ Zelo se je angažiral pri reševanju problema pospeševanja vinogradov – tudi na obravnavah v Deželnem zboru.⁹⁹ Najbolj nas je pa k Pfeiferju napeljalo dejstvo, da je bil omenjen v pogodbi, ki je določevala gnojenje šolskega vinograda. Lastnik se je namreč obvezal, da bo, kljub temu da ga je predal v oskrbo šoli, še naprej dostavljal gnoj. Pogodba je poleg količine gnoja določala tudi to, da ga je bilo najprej treba dostaviti do kleti prav Viljema Pfeiferja.¹⁰⁰ Morda bi bilo možno, da je do goljufanja prišlo na tej točki. Gre resnično zgolj za precej šibke domneve, saj bi bila ta poslančeva podoba diametralno nasprotna mnenju Josipa Vošnjaka,¹⁰¹ ki je v svojih spominih napisal, da je bil Pfeifer poštena duša.¹⁰² Bolj verjetno pri vsem tem je, da je šlo morda za odmeve znane afere Žlindra.¹⁰³

Rešitelj vse večje krize in teh razmer je po mnenju staroselca cesar, zato je grofa prosil, naj na dvoru sporoči, kakšne so stvari na tem koncu dežele: »Der Kaiser soll uns wieder jene strengen deutschen Herren schicken, denen wir so viele hundert Jahre gehorcht haben. Dann wird alles gut

⁹⁴ Prav tam, str. 230–231.

⁹⁵ Prav tam, str. 231.

⁹⁶ Viljem Pfeifer – (30. 8. 1842 Kočevje–9. 12. 1917 Krško). <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:2055/VIEW/> (1. 5. 2013)

⁹⁷ Vasilij Melik, Slovenski državni poslanci 1873–1918. V: *Zbornik Janka Pleterskega*, (ur.) Oto Luthar, Jurij Perovšek, Ljubljana 2003, 169–173.

⁹⁸ Miha Seručnik, *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*, Ljubljana, 2011, str. 43.

⁹⁹ Prav tam, str. 114, 185.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 140.

¹⁰¹ Vošnjak Josip (4. 1. 1834 Šoštanj–21. 10. 1911 Slovenska Bistrica). *SBL* 4, str. 588–589.

¹⁰² Josip Vošnjak, *Spomini*, Ljubljana, 1982, str. 443.

¹⁰³ Igor Grdina, Šuklje, Šušteršič, J. E. Krek. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*, Ljubljana, 1995, str. 123–124.

werden. Denn das Land ist ja reich und schön und fett; aber es bedarf starke Hände und heller Köpfe, die ehrlich über ihm wachsen.«¹⁰⁴ Grof mu pri tem ne bi mogel pomagati, saj gosposka kri ni več pomenila tudi moči in vpliva. Starec se tudi temu ni mogel načuditi: »Alles ist anders geworden, seit ich denke. Die Herren sind nicht mehr die Herren, die Bauern wollen nimmer Bauern sein, die Mägde möchten Fräulein spielen, die Geistlichen verkünden von der Kanzel nicht mehr Gottes Wort, was man verkauft, wird immer billiger, was man kauft immer teurerer – wo ist da noch die Ordnung?«¹⁰⁵

Gre za odkrito kritiko konservativno modernega časa, značilno tako za pripadnike plemstva kot domačih konservativcev, oziroma splošnega prepričanja, kako je bilo pred tridesetimi leti in poprej vse boljše, v katerem ni bilo več sledi strogega, a pravičnega avstrijskega birokratskega režima. Trenutno stanje obema protagonistoma, zlasti pa staroselcu, ne prinaša nekega upanja in optimizma. In če smo v uvodu zapisali, da je *Das Geheimnis (Skrivnost)* z današnjega vidika tudi precej aktualen roman, nekakšen psihogram, zgodovina mentalitete obravnavanega časa in prostora, to podkrepimo še z nekaj izjavami kritičnega staroselca, za katerega je denar prekletstvo, ki zastruplja vse. Največja vrednota zanj je le polje »[...], und das Obst, und der süße Most und die Erde selbst. Alles Übrige ist Betrug, Herr, alles andere kommt von Tschrnebog, glaubt mir. Der ist heute auf der ganzen Welt zu Hause, als Krämer, Advokat oder sonst ein Seelenfänger.«¹⁰⁶ Glede na jasnost izjave in glede na trenutno stanje blizu in daleč, komentar gotovo ni potreben. Se pa še enkrat potrjuje že oguljena fraza, da se zgodovina ponavlja in da se iz nje (žal) nismo nič naučili.

SKLEP

Roman *Das Geheimnis (Skrivnost)* nosi v sebi vse lastnosti, ki jih raziskovalci Gager novega opusa pripisujejo pisatelju Friedrich von Gagernu. Poleg lovske tematike in pozitivnega odnosa do narave in živali v romanu spremljamo tudi odnos do preprostih avtohtonih prebivalcev – Slovencev. Predvsem s strani grofa, ki je skoraj gotovo avtor sam. Je prišlek z nemškega prostora, ki po materini strani globoko v sebi nosi sledi ene najstarejših

¹⁰⁴ Gagern, *Das Geheimnis*, Berlin, 1921, str. 232.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 232.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 368.

plemiških rodbin na Kranjskem. Pravzaprav je neverjetno, kako je prevzel tradicijo materinega rodu; zapišemo lahko, da je v bistvu bolj Auersperg kot Gagern.

Roman lahko umestimo v grofovo rodno bivališče, ki je v celoti zaznamovalo njegov opus. Avtohtoni prebivalci so po njegovem mnenju v svojem bistvu dobri, samo svoj kulturni razvoj bi morali še vnaprej opravljati v naslonitvi na nemško kulturo in oblast.

Grof je sicer res zaljubljen v deželo in ljudi, je pa tudi tipičen predstavnik plemiškega sloja, ki še vedno razmišlja o lovu kot edini dejavnosti, ki jo je mogoče opravljati v gozdu. Gozd mu nikakor ne predstavlja ekonomskega momenta, ki bi nudil možnost za zaslužek (spravilo lesa), ampak je zanj zgolj vir užitka. Grof, verjetno avtor sam (tradicija grofov Auerspergov!), je neke vrste časovni tujec, ki občuti prodiranje kapitalizma in propadanje vsega starega, torej tudi vrednot.

Natančnemu opisu tamkajšnjih prebivalcev, to je prebivalcev s področja Gorjancev, sledijo daljši zgodovinski ekskurzi, v katerih gre za poročilo o vedenju naših graščakov o naši zgodovini in ki v bistvu sledijo uradnim zgodovinskim razlagam. Hkrati pa nam orišejo podobo takratnih razmer in življenja na tem področju. Zgodovina slovenskega naroda se prepleta z etnološkimi značilnostmi mejnega področja s Hrvaško. Opisi narave in vse druge notranje zgodbe, tu stopa v ospredje Gagernova pisateljska narava, se prepletajo z mističnim, to pa samo še opravičuje naslov romana, *Das Geheimnis* (*Skrivnost*).

V vse omenjene dimenzije je avtor vključil še eno, ljubezensko, v kateri med protagonisti ponovno najdemo tipične predstavnike takratnega kranjskega podeželja. »Zabav« v smislu ljubezenskih avantur naših nekdanjih plemiških sodeželanov z lepimi in naivnimi preprostimi domačinkami nikoli ni manjkalo. Tudi to je del krute realnosti naše preteklosti.

Posledično bi iz vsega napisanega lahko sklepali, da roman *Das Geheimnis* (*Skrivnost*) prej sodi v vrsto zgodovinsko-etnoloških del, v katerem je opisano življenje tega dela Kranjske v drugi polovici 19. stoletja. Veliko pozornosti je namenjene opisu mentalitete njegovih preprostih sokrajanov, ki sovpadajo s tegobami časa: od izbire lastne poti v prihodnost na podlagi parlamentarizma in lastne kulture do takratnih oblik kapitalizma, katerih pglavitne značilnosti so bile propadanje malega kmeta in izseljevanje. Srečujemo se z odkritosrčnimi pogledi pripadnika ene najpomembnejših naših plemiških družin na postfevdalno družbo. Ta je v bistvu v nasprotju z njihovim liberalizmom. Kot da niso dojele velikega preloma, ki jih je

dokončno pahnil v zgodovino. Očitno niso spoznali, da se s takšnim odnosom do sokrajanov v bistvu iz njih izključujejo – to je dokončno potrdil čas po njegovem odhodu iz Mokric.

V bistvu gre za izjemen zgodovinski vir, saj iz njegovega pisanja vsaj posredno spoznamo življenje na gradu oziroma življenje takratnih premožnejših graščakov. Še vedno je prva pozornost namenjena zabavi, pa naj bo to na kulturnem ali lovskem področju. Razkriva nam pogled nekdanjih fevdalcev na pofeodalno družbo ter politično in gospodarsko modernizacijo našega prostora. Iz konkretnega primera tudi izvemo, da je v njegovi družini praktično popolnoma prevladoval duh Auerspergov, to je matere, kar se na eni strani kaže na odnos do vesti o znamenitem mavzoleju njihovih sorodnikov nad Šrajbarsklim Turnom, za katerega so se bali, da ga bodo jugoslovanski navdušenci po I. svetovni vojni porušili, do arhivalij, katerih del so očitno odnesli s seboj in so jih prebirali v trenutkih stisk in obujanja spominov na nekdanjo slavo in čas rodbine. Kot da sta duh in tradicija Auerspergov s Šrajbarskega Turna, potem ko je bil ta leta 1903 prodan trgovcema Kotniku in Lenarčiču,¹⁰⁷ prešla na lastnike Mokric, ki so doživeli po prvi svetovni vojni skoraj enako usodo.

Naj prispevek sklenemo še z mislijo, ki se je porodila ob zaključku analize. Friedrich von Gagern v slovenskem prostoru zasluži vsaj toliko pozornosti, kot je ima v nemškem. Razlogov za to ne gre iskati le v njegovem poreklu, ampak predvsem v njegovem obširnem literarnem opusu.

Morda bo korak k temu prispeval pričujoči ekskurz v roman *Das Geheimnis* (Skrivnost).

VIRI IN LITERATURA

Viri

Arhiv Republike Slovenije: Deželno predsedstvo Slovenije v Ljubljani 1838, spis 1515.

Sloveniens Blatt, 29. 12. 1848, št. 26.

Literatura

Angelos Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*. Ljubljana, 1984.

Ivan Berlič, *Mokritz: Geist und Geschichte; auf den Spuren von Friedrich von Gagern*. Privatdruck, 1971.

¹⁰⁷ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana, 1982, str. 491.

Rhonda Byrne, *Secret*. London, 2006.

Deutsches Literaturlexikon. Biographisches und bibliographisches Handbuch. Begründet von Wilhelm Kosch. Bern und München, 1978, 6. Band.

Falk von Gagern, *Mokric: die Heimat von Friedrich von Gagern*. Hamburg & Berlin, 1962.

Friedrich von Gagern, *Jäger und Gejagte*. Graz, 1958.

Friedrich von Gagern, *Mejaši, pozvedniki, glavarji*. Ljubljana, 1944.

Friedrich von Gagern, *Schwerter und Spindeln*. Berlin, 1939.

Drago Grah, Das Menschenbild im Werk Friedrich von Gagerens. *Acta Neophilologica* 14, 1981, 9–18.

Stane Granda, *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/1849*. Ljubljana, 1995.

Igor Grdina, Šuklje, Šušteršič, J. E. Krek. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana, 1995, 123–124.

Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*. 1. del, 1909/10–1916. Celje, 1992.

Jerneja Jezernik, Alma M. Karlin, državljanka sveta: življenje in delo Alme Maximiliane Karlin (1889–1950). Ljubljana, 2009.

Norbert Langer, Einleitung. Verströmt an die unendliche Natur. V: *Friedrich von Friedrich von Gagern, Jäger und Gejagte*. Eingeleitet und ausgewählt von Dr. Norbert Langer. Graz und Wien, 1985.

Fritz Martini, *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1991.

Vasilij Melik, Slovenski državni poslanci 1873–1918. V: *Zbornik Janka Pleterškega*, (ur.) Oto Luthar, Jurij Perovšek. Ljubljana, 2003, 169–173.

Jože Mlinarič, *Kostanjevišla opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki, 1987.

Damjan J. Ovsec, *Slovanska mitologija in verovanje*. Ljubljana, 1991.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL). Band 1. Wien 1957.

Ivan Perdin, Djelo Friedricha von Gagern kao ideološki predložak nacizma. *Slavistična revija*, 1987, 381–401.

Miha Preinfalk, *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*. Ljubljana 2005.

Miha Seručnik, *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*. Ljubljana 2011.

Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana, 1982.

Peter Štih in Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana, Celovec, 1995.

Marko Terseglav, *Uskoška pesemska dediščina Bele Krajine*. Ljubljana, 1996.

Mira Miladinović Zalaznik, Lieber Freund! Was willst du?: Friedrich von Gagerens Grenz-Dörfer (zwischen Krain und Kroatien). V: *Danubiana Carpathica: Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*. München, 2007, 219–229.

Mira Miladinović Zalaznik, Knjigi na pot. V: Anton Aleksander Grof Auersperg, Anastazij Grün, *Nova revija*, 2009, 7–11.

Janez Trdina, *Rože in trnje*. El. knjiga. Ljubljana, 2012.

Zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1979.

Majda Žontar, Vladimir Klinar, Andrej Hozjan, Razvoj poštne prometa na Slovenskem od podržavljanja leta 1722 do 1918. V: *Ob stoletnici pošte*. Maribor, 1997, 89–177.

VIEWS OF A GERMAN NOBLEMAN ON THE SLOVENE POST-FEUDAL PERIOD

Summary

Baron Friedrich von Gagern unjustly ranks among “our” less well known, if not completely unknown, German writing authors. Alma Maximiliana Karlin and Anastasius Grün, to whom Friedrich von Gagern was related, are certainly the best known in this group of authors. Through his mother’s side of the family (his mother was Beatrix Auersperg) he was part of one of the oldest noble families in Carniola. He was very fond of his family and this fact can also be seen in his works.

The novel *Das Geheimnis* (*The Secret*) can be set in the author’s birthplace. A detailed description of people from Gorjanci is followed by longer historical excursus that follow the official historical interpretations and simultaneously present the outlines of the then conditions and life in this area. The history of the Slovene nation and its folk culture is intertwined with the ethnological characteristics of the borderline territory with Croatia. Descriptions of nature and other inner stories are interwoven with the mystical ones, which justifies the novel’s title. At the same time they prove Gagern’s writing power. He considers the indigenous people as essentially good, but they should further on pursue their cultural development on the basis on the German culture and power. The main character in the novel, a count – most probably the author himself – is really in love with the land and the people, but he is also a typical representative of the nobility and he still thinks hunting is the only activity that can be carried out in the woods. He is a kind of a time stranger, who senses the penetration of capitalism and decline of everything old, also of the values.

There is also a love story; among the protagonists we can find typical representatives of the then Carniolan countryside.

A detailed study of *Das Geheimnis* (*The Secret*) leads to the conclusion that the novel is one of many historical-ethnological works, in which the life of the southern part of Carniola in the 19th century is described.

DIE SICHTEN EINES DEUTSCHEN ARISTOKRATEN AUF DIE SLOWENISCHE POSTFEUDALE EPOCHE

Zusammenfassung

Baron Friedrich von Gagern gehört ungerecht zu „unseren“ weniger bekannten, falls nicht sogar ganz unbekannten, deutschschreibenden Schriftsteller. In der gleichen Gruppe sind Alma Maximiliana Karlin und Anastasius Grün, mit denen Friedrich von Gagern auch verwandt war, bestimmt die bekanntesten. Mütterlicherseits (seine Mutter war Beatrix Auersperg) trug er tief im Inneren die Spuren einer der ältesten Aristokratenfamilien in

Krain, mit der er sich verbunden fühlte. Diese Zuneigung ist auch in seinen Werken zu lesen.

Der Roman *Das Geheimnis* kann in den Geburtsort des Grafen eingeordnet werden. Der genauen Umschreibung der Menschen von Gorjanci/Gorjanci bei Rossberg folgen längere geschichtliche Exkurse, die in Gründe den offiziellen geschichtlichen Deutungen gleich sind. Gleichzeitig zeigen sich auch Umriss der damaligen Situationen und des damaligen Lebens auf diesem Gebiet. Die Geschichte der slowenischen Nation und ihrer Folktradition sind mit den ethnologischen Eigenschaften des Grenzgebiets mit Kroatien verflochten. Die Beschreibungen der Natur und andere Geschichten sind mit dem Mystischen kombiniert und rechtfertigen in diesem Sinne den Titel des Romans und zeigen gleichzeitig Gagersns schriftstellerische Kraft. Die autochthone Bevölkerung ist aus der Sicht des Autors tief in sich gutmütig, aber ihre kulturelle Entwicklung sollte sich auch weiterhin an die deutsche Kultur und Macht anlehnen.

Die Hauptfigur des Romans, der Graf – sehr wahrscheinlich der Autor selbst – liebt das Land und die Leute, er ist aber gleichzeitig auch ein typischer Vertreter der Aristokratie. Er denkt nämlich immer noch, die Jagd sei die einzige Aktivität, die man im Wald ausüben kann. Der Protagonist ist eine Art Zeitfremder, der das Vordringen des Kapitalismus und den Zerfall alles Alten, also auch der Tugenden, empfindet.

Die Geschichte trägt auch eine Liebesgeschichte in sich; zwischen den Protagonisten finden wir wieder typische Vertreter der damaligen Krainer Landleute.

Die genaue Studie des Romans *Das Geheimnis* führt zum Beschluss, dass der Roman zu den geschichtlich-ethnologischen Werken gehört, die das Leben des 19. Jahrhunderts im südlichen Teil Krains erzählen.

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

JANEZ PREMK, MIHAELA HUDELJA: *TRACING JEWISH HERITAGE: A GUIDEBOOK TO SLOVENIA*. Ljubljana: Research and Documentation Center JAS, 2014, 112 str.

Potem ko je dober poznavalec judovske dediščine na Slovenskem **dr. Janez Premk** pred leti v produkciji Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor zasnoval in realiziral odmevno dokumentarno razstavo *Po sledih judovske dediščine na Slovenskem*, je po daljšem raziskovanju pripravil še turistični vodnik z enakim naslovom v angleškem jeziku. K sodelovanju je pritegnil dobro poznavalko judovske kulture, **Mihaelo Hudelja**, odlično prevajalko **Nejo Podbevšek** in oblikovalko **Anjo Premk**. Zelo dobra in očitno uigrana ekipa je po skrbnem zbiranju in analizi gradiva pripravila izvrstno delo v angleškem jeziku, ki naj bi že prihodnje leto doživelo še slovensko izdajo. Dopolnje-no z nekaterimi novimi odkritji in z znanstvenim aparatom – tako da bo še pridobilo na strokovni veljavi in pomenu. Knjiga manjšega formata na 112 straneh prinaša osnovne informacije o bogati in doslej še vedno premalo znani judovski dediščini na Slovenskem. Krasi jo barvna naslovnica s podobo mariborske sinagoge, ki je najvažnejši ostanek judovske dediščine v Sloveniji.

Najnovejše delo, ki je izjemen prispevek v zakladnico slovenskega zgodovinopisja o judovski zgodovini in kulturi, nam kljub navidezni skromnosti daje vpogled v ohranjeno judovsko nepremično (materialno) dediščino na Slovenskem in je ena prvih, posvečena temu, pogosto prezrtemu delu slovenske (kulturne) zgodovine. Njen namen je med drugim soočiti velikokrat neobveščeno laično in strokovno javnost s tem pomembnim segmentom skupne zgodovine, ki je nedvomno pomenil vsestransko obogatitev prostora in časa. Spričo povojnih političnih razmer in katastrofalnih posledic holokavsta je prišlo do »zgodovinskega izbrisa spomina« na slovenske Jude, to pa se je posledično odražalo tudi pri odnosu do ohranjene judovske dediščine. Večina premične judovske dediščine je preprosto »poniknila«, ohranjena so le posamezna pričevanja, hranjena v arhivskih, muzejskih in drugih zbirkah. Na žalost je podobna usoda doletela tudi pomemben del nepremične judovske dediščine, med katero gre na prvem mestu omeniti nekdanjo, zdaj porušeno sinagogo v Murski Soboti, delo slovitega madžarskega arhitekta Lipóta Baumhorna. Isto se je dogajalo (in se še dogaja) s številnimi judovskimi spomeniki drugod po Evropi, ki so porušeni, ohranjeni v nezavidljivem stanju ali pa jim je bila spremenjena namembnost. Le redko so bili objek-

ti vrnjeni revitaliziranim judovskim skupnostim, namembnost pa je ostala nespremenjena. Večinoma so bile judovske skupnosti uničene, večji del preživelih pa se je odselil. Pogosto za nekdanjimi sakralnimi objekti ni ostalo niti sledu. To bi se skoraj zgodilo na primeru sinagoge v Beltincih, katere podobo je strokovnjakom uspelo rekonstruirati glede na pričevanje vaščana. Uporaba ohranjene dediščine v kulturne namene, ki upošteva *genius loci* in status nekdanjega objekta, se zdi od vseh možnih sekundarnih namembnosti najprimernejša. To velja tudi za obe ohranjeni sinagogi, mariborsko in lendavsko, ki sta bili v zadnjem desetletju minulega stoletja prenovljeni. Srednjeveška sinagoga v Mariboru predstavlja enega najlepših in najstarejših tovrstnih ohranjenih spomenikov v širšem srednjeevropskem prostoru. Vse faze so bile natančno evidentirane. Po obnovi in odprtju za javnost leta 2001 je najprej začela delovati kot kulturni center, od leta 2010 pa je v njej vseslovenski Center judovske kulturne dediščine, ki počasi postaja središče za proučevanje judovske zgodovine in kulture iz vseh zornih kotov. V knjigi je mariborska sinagoga posebej obdelana in predstavljena, tako kot tudi večina preostale ohranjene dediščine. Posebno mesto med ohranjenimi judovskimi spomeniki imajo pokopališča. Poleg številnih fragmentov srednjeveških nagrobnikov, vezanih predvsem na dve pomembni srednjeveški judovski središči, Ptuj in Maribor, so ohranjena tri judovska pokopališča: v Dolgi vasi pri Lendavi, v Rožni Dolini v Novi Gorici in v Ljubljani. Prvi dve sta izjemni po velikosti, številu in po kulturno-

-umetniški vrednosti spomenikov. Na obeh sta se ohranili pokopališki veži, pri čemer je bila novogoriška po prenovi vse do spomladi 2009 oddajana v najem igralnici. To je nekaj povsem nesprejemljivega in tudi danes namembnost tega objekta ni ustrezno rešena. Presenetljivo se je ohranilo tudi nekaj nagrobnikov judovskih vojakov iz prve svetovne vojne, in sicer na Kidričevem in v Štanjelu. V ta kontekst sodita tudi posnetek improvizirane judovske molilnice iz Novega mesta in nekdanje pokopališče pri dvorcu Blagovna pri Celju, kjer pa gre za bolj žalostno zgodbo. Prikazane so tudi arhivske fotografije nekdanjega judovskega pokopališča v Murski Soboti, ki je bilo preurejeno v spominski park. Fotografsko gradivo je podkrepljeno z dokumentarnim gradivom, to pa daje knjigi dodano vrednost.

Brez dvoma gre za izjemno delo za promocijo slovenskega judovstva in predvsem za vnovično dokazovanje, da je slovenski prostor zaznamovan z judovsko prisotnostjo od najstarejših časov in da so Judje na naših tleh pustili vidne in trajne sledove. K sreči se miselnost in odnos do tega dela dediščine v zadnjem desetletju in pol spreminjata na bolje in javnost je vse bolj seznanja s temi zgodovinskimi dejstvi. Do nedavnega jih praktično ni poznala, na primer niti Mariborčani niso vedeli, da je v mestu ob Dravi ohranjena sinagoga. Danes teh neznank ni več in k boljšemu vedenju pripomorejo prav projekti, kakršen je bil projekt Judovskega arhiva Slovenije pod vodstvom dr. Janeza Premka in sodelavcev o bogastvu judovske dediščine na Slovenskem. Zajet v knjižni izdaji v angleškem jeziku je

zdaj predstavljen tuji in seveda tudi domači javnosti. Ta bo dobila nove informacije še z dopolnjeno slovensko izdajo prihodnje leto.

Marjan Toš

CARL LUTZ IN STEKLENA HIŠA V MARIBORSKI SINAGOGI

Dokumentarna razstava o švicarskem diplomatu, ki je med vojno reševal Jude na Madžarskem in bil razglašen za pravičnika med narodi v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, je še en velik prispevek te majhne kulturne ustanove k boljšemu poznavanju tematike reševanja Judov med drugo svetovno vojno v okupirani Evropi.

Mariborski Center judovske kulturne dediščine Sinagoga je ponujal v letošnjem poletju izjemno zanimivo gostujočo razstavo z naslovom *Carl Lutz in legendarna Steklена hiša*. Razstavo z izvirnim naslovom *Carl Lutz and the Legendary Glass House* avtorja **Györgya Vamosa** je pripravila Fundacija Carla Lutza iz Budimpešte. Pripravljena je bila tudi v samostojni nemški in francoski različici ter je do zdaj že gostovala širom po svetu. V Maribor je prišla iz Izraela, predstavljala pa je precejšen logistični podvig. Razstava je zasnovana zgoščeno in jedrnato. Glavni poudarek je na predstavitvi ohranjenih dokumentov, kot so diplomatski dopisi, zaščitna pisma in skupinski potni listi, in na predstavitvi »skrivnega« življenja znamenite

Steklene hiše, ene do 76 zaščitnih hiš za judovske begunce, ki jih je Lutz s pomočjo soproge Gertrud, madžarske judovske zveze in sionističnih organizacij ustanavljal in vodil širom po Budimpešti. Kot je v spremnem katalogu razstave zapisala avtorica slovenske postavitve v mariborski Sinagogi **Marjetka Bedrač**, »se razstava začne s kronološkim pregledom in uvodom, ki predstavi nekaj najpomembnejših prelomnic iz madžarske zgodovine tik pred drugo svetovno vojno in med njo ter se nadaljuje z Lutzevimi biografskimi podatki; v tem delu je poseben poudarek namenjen kronologiji njegovega diplomatskega službovanja. V nadaljevanju je predstavljeno njegovo diplomatsko službovanje v Budimpešti, sledijo predstavitve izseljevanja Judov v Palestino, skupinski potni listi in zaščitna pisma. Celovito je predstavljena Steklена hiša. V njej je Carl Lutz skupaj z mladimi sionističnimi aktivisti uredil pribežališče za judovske begunce. Delovanju mladih sionistov je v okviru razstave namenjen samostojni pano, razstavna besedila pa sicer dopolnjujejo različni Lutzevi citati in citati rešenih Judov ter kratke biografije nekaterih pomembnih judovskih aktivistov, ki so bili intenzivno vpeti v reševanje Judov iz Budimpešte. Sklepni del razstave je namenjen pripovedi o priznanjih, ki jih je bil Lutz – prav nasprotno kot doma – deležen v tujini.«

Gostovanje v mariborski Sinagogi, ki se počasi uveljavlja kot ustanova s specializiranimi judovskimi zgodovinskimi in (tudi) aktualnimi temami, sta pomagala organizirati upokojeni slovenski diplomat **Ivan Martelanc** in Lutzeva hčerka **Agnes Hirschi**. Pro-

jekt sta podprli veleposlaništvo Švice v Sloveniji in Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije. Razstava je v bistvu začetek nadgradnje široko zastavljenega projekta o pravičnikih med narodi, ki so med drugo svetovno vojno pomagali reševati Jude pred smrtjo. Na to temo pripravljata ZRC SAZU in Sinagoga Maribor tudi obširno monografijo, v kateri bodo predstavljeni slovenski pravičniki med narodi. O njih teče beseda tudi na zdaj že tradicionalnih znanstvenih srečanjih *Šoa – Spominjajmo se*, ki jih v Mariboru organizirajo ob mednarodnem dnevu spomina na holokavst. Razstavo spremljata bogat katalog in posebna zloženska z dokumentarnim gradivom ter dokumenti iz arhivov Agnes Hirschi, arhiva sodobne zgodovine ETH Zürich, Jad Vašema in iz državnega arhiva Madžarske v Budimpešti. Spremno besedilo za katalog in zloženko je napisala **Marjetka Bedrač**, sicer koordinatorica kulturnih programov v mariborski Sinagogi, ki je tudi avtorica celotnega projekta Carl Lutz in Legendarna steklena hiša. Razstava je med obiskovalci naletela na velik odmev, še zlasti med judovskimi obiskovalci sinagoge, ki vsako poletje v velikem številu obišejo ta biser srednjeveške judovske dediščine na Slovenskem. Na odprtju je o očetovi medvojni vlogi pri reševanju Judov na Madžarskem zelo rahločutno spregovorila Lutzeva hčerka Agnes Hirschi, ki je kot 6-letno dekletce doživljala mnoge žalostne usode in trpljenje ljudi, obsojenih na popolno uničenje. Zato je bila vloga pravičnika Carla Lutza toliko pomembnejša, saj se je izkazal kot časten mož, zavezan človeku in odgovornosti do njega v

času hudega nasilja in popolne nečlovečnosti nacističnih oblasti. Njegova plemenita dela so lahko vzor tudi v današnjih, vse bolj turbulentnih časih egocentrizma in solipsizma.

Carl Lutz se je rodil 30. marca 1895 v Walzenhausnu v švicarskem kantonu Appenzell Ausserrhoden. Kot osemnajstletni mladenič je odšel v Združene države Amerike. Tam se je moral preživljati z različnimi deli, vse dokler ni leta 1920 nastopil službe na švicarskem poslaništvu v Washingtonu in se povsem posvetil diplomatski službi. V Washingtonu je bil zaposlen šest let, v letih od 1926 do 1934 pa je bil konzularni uslužbenec na švicarskih konzulatih v Filadelfiji in St. Louisu. Leta 1935 je bil nameščen v Palestini; tam je med britanskim mandatom zastopal nemške interese. Zaradi hvaležnosti nemškega ministrstva za zunanje zadeve si je pozneje pridobil diplomatski vpliv v Budimpešti. Drugega januarja 1942 je Carl Lutz postal vicekonzul na švicarskem poslaništvu v Budimpešti in prevzel vodenje službe za zastopanje tujih interesov. Med letoma 1942 in 1944 je bilo življenje v Budimpešti dokaj umirjeno. V tem času je Lutz mnogim Judom, zlasti otrokom, priskrbel potrdila, s katerimi so lahko emigrirali v Palestino. Razmere so se drastično spremenile po nemški okupaciji Madžarske 19. marca 1944. Okupatorji in njihovi madžarski privrženci so z vso silo začeli uresničevati grozljiv načrt: uničiti so hoteli eno najštevilnejših judovskih skupnosti v Evropi. Carl Lutz je na madžarskega zunanjega ministra kmalu naslovil zahtevo, naj 7.000 Judom izda dovoljenje za izselitev iz države. Madžarski ministrski

svet je zahtevo odobril, z načrtom izseljevanja pa so pod pogojem, da se obenem nadaljujejo deportacije madžarskih Judov v koncentracijska taborišča, soglašali tudi Nemci. Lutz je odobritev izselitve spretno izkoristil in namesto potrdil izbranim osebam izdal potrdila za prav tolikšno število družin. Tudi potem ko je oblast na Madžarskem prevzela stranka puščičastega križa in je nasilje nad Judi postajalo vse bolj okrutno, je Lutz s svojimi sodelavci še naprej izdajal zaščitna pisma, da bi tako zaščitil tiste Jude, ki bi sicer morali v delovna taborišča. Ustanovil je tudi mednarodni geto pod švicarsko zaščito, ki je obsegal več kot sedemdeset stanovanjskih objektov, med njimi tudi Stekleno hi-

šo. Samo v njej je našlo zatočišče približno 3.000 Judov, v celotnem getu pa približno 15.500.

Od okrog 750.000 madžarskih Judov jih je drugo svetovno vojno preživel manj kot trideset odstotkov. Med njimi so bili mnogi, ki jim je pomagal prav Carl Lutz. Kljub izkazanemu pogumu in izrednemu čutu za sočloveka Lutz po vojni sprva ni bil deležen priznanja za zasluge. Švicarske oblasti so mu očitale, da je kot diplomat med vojno presegel svoja pooblastila in s tem ogrozil status Švice kot nevtralne države. Javno »rehabilitacijo« in zaslužen priznanje je tako doživel šele mnogo let pozneje.

Marjan Toš

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@uni-mb.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsisi v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: na disketi ali CD-ju (ime datoteke) in odtisnjen na papir. Obsega lahko do dve avtorski poli po 30 vrstic na stran.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Datoteke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (*Review for History and Ethnography*)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be handed in on a CD (Filename) or sent by email and printed on paper. The contributions should not exceed 2 16 pages type-written double spaced pages (30 lines per page).
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.
The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.
8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.
Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.
References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.
References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.
9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Mateja Škofljanec

Lektoriranje – *Proofreading*
Alenka Valh Lopert

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
500 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d.o.o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne številke – *Single issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966

Cena: 6,30 €